

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**Використання усної народної творчості
на уроках історії України в 9 класі**

студентки IV курсу, групи СОІ–41
предметної спеціальності

014.03 Середня освіта (Історія)

Маланюк Вікторії Богданівни

Керівник:

Райківський Ігор Ярославович

завідувач кафедри історії України

і методики викладання історії,

доктор історичних наук, професор

Рецензент:

Галицька-Дідух Тамара

В'ячеславівна

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Теоретико-методичні засади використання фольклору в сучасній історичній освіті	10
1.1. Поняття і класифікація усної народної творчості як історичного джерела.....	10
1.2. Народна словесність на уроках історії України: культурно-історичне значення.....	20
Розділ 2. Зміст і потенціал використання усної народної творчості в курсі історії України XIX – початку XX ст.	26
2.1. Народна творчість про національно-культурні та соціально-економічні процеси імперської доби	26
2.2. Образи історичних постатей та національних героїв у фольклорній спадщині «довгого» XIX ст.	32
2.3. Культурно-побутовий аспект: прислів'я і приказки як джерело вивчення повсякденного життя	41
Розділ 3. Методика використання усної народної творчості у викладанні історії України в 9 класі	48
3.1. Психолого-педагогічна характеристика учнів 9 класу	48
3.2. Дидактичний потенціал використання фольклору на уроках історії	54
Висновки	68
Список використаних джерел	72
Додатки	78

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах сучасного розвитку української освіти, де особливого значення набуває впровадження компетентнісного підходу, питання пошуку ефективних методів і засобів навчання на уроках історії залишається надзвичайно актуальним. Серед широкого арсеналу дидактичних ресурсів особливе місце посідає усна народна творчість – унікальний пласт національної культури, який акумулює багатовіковий досвід українського народу, відображає його ментальність, цінності та історичну пам'ять.

Фольклор як джерело та засіб навчання на уроках історії має потужний освітній потенціал. Через усну народну творчість – народні думи, пісні, легенди, перекази, прислів'я та приказки – учні отримують змогу не лише засвоїти фактичний матеріал, а й глибше осмислити суспільні процеси, збагнути мотивацію історичних діячів і відчувати живий зв'язок із минулим свого народу. Це особливо важливо в контексті вивчення курсу історії України в 9 класі закладу загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО), де вивчається період XIX – початку XX ст. – формування модерної української нації, національно-визвольних рухів та культурного відродження. Усна народна творчість, її входження в літературу було одним із ключових чинників української національної самоідентифікації цього періоду.

Попри те, що фольклорні матеріали широко представлені в різноманітних виданнях і доступні для педагогічної практики, методика їх системного використання на уроках історії досі залишається недостатньо розробленою. Учителі нерідко вдаються до використання фольклору досить епізодично, без чіткого розуміння його дидактичних функцій та місця в структурі уроку. Це зумовлює потребу в комплексному науково-методичному дослідженні, присвяченому теоретичним і практичним засадам інтеграції усної народної творчості в процес навчання історії.

Вивчення можливостей фольклору як інструменту формування критичного мислення, патріотичних почуттів і національної ідентичності учнів є важливим завданням сучасної методики навчання історії. В умовах,

коли Україна протистоїть російській зовнішній агресії та ведеться активна боротьба за збереження національної ідентичності, звернення до народної творчості набуває особливого патріотичного і виховного значення.

Мета дипломної роботи полягає в теоретичному обґрунтуванні та методичній системі використання усної народної творчості на уроках історії України в 9 класі.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1. З'ясувати поняття і класифікацію усної народної творчості як історичного джерела.

2. Розкрити теоретичні засади та шкільну практику використання народної словесності на уроках історії України.

3. Дослідити зміст і потенціал фольклорних матеріалів для вивчення національно-культурних та соціально-економічних процесів імперської доби (XIX – початок XX ст.).

4. Охарактеризувати образи історичних постатей і національних героїв у фольклорній спадщині «довгого» XIX ст.

5. Проаналізувати культурно-побутовий аспект усної народної творчості як джерела вивчення повсякденного життя.

6. Розробити методику використання фольклору в різних типах уроків історії та описати методи організації активної пізнавальної діяльності учнів.

Об'єктом дослідження є усна народна творчість на уроках історії України в 9 класі ЗЗСО.

Предмет дослідження – теоретико-методичні засади та практика використання усної народної творчості як дидактичного засобу на уроках історії України в 9 класі.

Стан наукової розробки, джерельна база. Проблематика пропонованого дослідження перебуває на перетині кількох наукових галузей – фольклористики, джерелознавства, методики навчання історії та загальної педагогіки, що зумовлює широке коло задіяних у роботі праць і джерел.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані матеріали усної народної творчості, які дають змогу залучати автентичні фольклорні тексти безпосередньо до навчального процесу. Це збірка «Галицькі приповідки і загадки», зібрана Г. Ількевичем [7], та антологія української народної творчості «Закувала зозуленька» [8], що містять прислів'я, приказки, пісні й загадки, придатні для роботи в 9 класі. Особливе місце посідають першоджерела доби «довгого» ХІХ ст.: «Українське весілля» Й. Лозинського [9] – перший систематичний опис українського весільного обряду з обрядовими піснями; фольклорно-літературний альманах «Русалка Дністровая» [10], підготовлений «Руською трійцею»; зібрання народних пісень Зоріана Доленги-Ходаковського [11] та записи Осипа й Федора Бодянських [12]. Основоположне значення має збірка «Українські пісні, видані М. Максимовичем» (фотокопія з видання 1827 р.) [13], з якої прийнято відлічувати початок української фольклористики.

Загальнотеоретичні питання про усну народну творчість розглядаються в роботах Е. Кучменка [27], який досліджує фольклор як складне історико-соціальне та художнє явище й вказує на його нерозривний зв'язок із суспільними умовами та ментальністю народу, та І. Герасимчука [17], котрий акцентує на документальній цінності фольклору для реконструкції картини минулого. Усну народну творчість як культурологічний феномен у широкому цивілізаційному контексті розглядають О. Сівак, І. Добош та А. Кузан [37], а національну специфіку українського фольклору й роль у конструюванні народної самосвідомості висвітлює І. Денисюк [20].

Значну групу джерел становлять праці, присвячені взаємозв'язку фольклору та формування національної ідентичності й культурної пам'яті. Л. Снігирьова [38] досліджує механізми, через які народна творчість стає чинником консолідації нації та передачі колективної пам'яті між поколіннями. Т. Мартинова [29] аналізує вплив кобзарства й кобзарських дум на формування національної самосвідомості українців, а Т. Шершова [52] у дисертаційному дослідженні розглядає культурну пам'ять як чинник

формування національної ідентичності на матеріалах народнописаних практик. Фундаментальне значення для розуміння історичного контексту «довгого» ХІХ ст. має монографія І. Райківського [35], присвячена ідеї української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ ст.

Окрему групу складають дослідження з історії вітчизняної фольклористики та збирацької діяльності ХІХ – початку ХХ ст. О. Бріцина [15] аналізує фольклорну прозу зі зібрання П. Чубинського, О. Козак [22] характеризує внесок П. Чубинського в дослідження українського фольклору загалом, а О. Коцюба [23] розглядає роботу О. Марковича над збірником прислів'їв і приказок, що безпосередньо стосується одного з ключових розділів нашої роботи. Л. Бадєєва [14] висвітлює розвиток українського народознавства на Наддніпрянщині, О. Вовк [16] характеризує діяльність українських письменників-фольклористів середини ХІХ – початку ХХ ст., а І. Кривошея [25] аналізує етноісторичні мотиви в музичному мистецтві України другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Важливими для дослідження є праці про конкретні жанри й тематичні аспекти фольклору, репрезентовані в навчальному курсі. В. Маліков [28] досліджує залучення фольклорних джерел для вивчення наймитства, О. Крижановська [26] звертається до використання фольклору в історії українського селянства, Л. Мушкетник [31] вивчає працевцентричні цінності української фольклорної традиції, а І. Кімакович [21] розкриває особливості сміхової культури як складника народної традиції. Естетико-виховний вимір роботи з фольклором представлено у працях І. Кривешка [24], який розглядає розвиток естетичних почуттів старшокласників через інтеграцію мистецтв при вивченні дум і пісень, та Л. Романенко [36], котра в окремій монографії висвітлює образ Устима Кармалюка – народного героя, активно представленого в шкільному курсі.

Окрема група досліджень стосується методики навчання й педагогічного потенціалу фольклору. К. Онуфрійчук [32] розглядає формування національної самосвідомості старшокласників під час вивчення

фольклорних творів, О. Гордієнко [18] – історичні основи проблеми вивчення усної народної творчості в педагогічній практиці, Т. Мельник [30] зупиняється на особливостях вивчення фольклору саме в 9 класі, що є найближчим до предмета нашого дослідження, а В. Данильчук та І. Балашова [19] аналізують інтеграцію культурної спадщини в шкільний курс історії. Питання репрезентації фольклору в навчальній книзі розглядає В. Пустовіт [34]. Психолого-педагогічні засади роботи з підлітками 9 класу розкрито у праці О. Пасічника [33], присвяченій віковим психологічним особливостям учнів 7–9 класів, та в навчальному посібнику з вікової й педагогічної психології [45].

Методичну й теоретичну базу дослідження становлять також фундаментальні підручники та посібники. М. Лановик і З. Лановик у підручнику «Українська усна народна творчість» [40] подають ґрунтовну класифікацію жанрів фольклору, О. Тиховська [46] акцентує на регіональній специфіці та виховному потенціалі фольклорних матеріалів, а Н. Сивачук в «Історії фольклористики» [44] простежує розвиток збирацької справи й наукового осмислення народної творчості. Методику навчання історії висвітлюють О. Пометун [42], Ф. Левітас [41], праці яких є теоретичною основою для розробки підходів до інтеграції фольклору в урочну систему. Безпосередньо проаналізовано чинні підручники з історії України для 9 класу – В. Власова та ін. [39], О. Пометун і О. Дудар [43] та І. Щупака та ін. [47] – під кутом зору представленості в них матеріалів усної народної творчості. Як додаткові онлайн-ресурси фольклорного матеріалу залучено публікації про українські прислів'я та приказки [48], легенди Черкаського краю [49] і матеріали про діячів української фольклористики [50].

Нормативно-правову базу дослідження складають Закон України «Про освіту» [2], Державний стандарт базової середньої освіти 2020 р. [1], Концепція Нової української школи [6] та Модельні навчальні програми «Історія України. 7–9 класи» колективів авторів під керівництвом О. Гісема, О. Пометун та І. Щупака [3; 4; 5], які визначають обов'язковий зміст і компетентнісні вимоги до вивчення предмета.

Таким чином, незважаючи на значну кількість праць, що стосуються окремих аспектів досліджуваної теми – теорії фольклору, його ролі у формуванні національної ідентичності, методики навчання історії та ін., комплексне дослідження, яке б системно поєднало ці напрями та запропонувало конкретну методику використання усної народної творчості саме на уроках історії України в 9 класі, до сьогодні відсутнє. Це й визначає наукову новизну дипломної роботи.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше комплексний аналіз української фольклорної спадщини XIX – початку XX ст. крізь призму її дидактичного потенціалу для навчання історії України в 9 класі; розроблено типологію прийомів інтеграції усної народної творчості в різні типи уроків історії відповідно до їхньої дидактичної мети; систематизовано методи організації активної пізнавальної діяльності учнів на основі фольклорного матеріалу.

Практична значущість роботи полягає в тому, що запропоновано конкретні методичні розробки (план-конспект уроку, роздатковий матеріал, творчі завдання), придатні до безпосереднього використання вчителями історії в 9 класі; результати дослідження можуть бути використані в шкільній практиці викладання історії України, у фаховій підготовці майбутніх учителів історії, а також при створенні навчально-методичних посібників і дидактичних матеріалів.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових і спеціальних методів. Із загальнонаукових застосовано аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, узагальнення й систематизацію – для опрацювання наукової літератури та джерел і формулювання висновків. Зі спеціально-історичних методів використано історико-порівняльний (для зіставлення фольклорного свідчення з історичними фактами), історико-типологічний (для класифікації жанрів усної народної творчості та типів уроків) і джерелознавчий аналіз (для оцінки фольклорних творів як історичного джерела). Методи педагогічного

дослідження представлено аналізом чинних навчальних програм, державних стандартів і шкільних підручників, а також методом педагогічного моделювання (проєктування), застосованим для розроблення типології прийомів інтеграції фольклору, плану-конспекту уроку та дидактичних матеріалів. Описовий метод і прийоми систематизації забезпечили впорядкований виклад результатів.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів із підрозділами, висновків, списку використаних джерел та додатків, а також списку використаних джерел і додатків (усього – 92 стор.).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ФОЛЬКЛОРУ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ

1.1. Поняття і класифікація усної народної творчості як історичного джерела

Фольклор (слово походить від англійського *folklore* та означає «народна мудрість», «знання народу» і т. п.) становить важливу складову культури будь-якого народу. Він виступає однією з найдавніших і найширших систем духовного життя, тісно переплітається із побутом, звичаями, обрядами та літературою кожного народу. Власне, література зародилася із фольклору і на всіх етапах свого розвитку зберігала нерозривний зв'язок із ним. Крім того, фольклор має зв'язки з іншими сферами суспільного та культурного життя, формуючи цілісний образ духовної культури народу [40, с. 17].

У науковому середовищі й досі немає єдиної думки щодо того, які саме прояви народного знання охоплює поняття «фольклор». Це пояснюється багатогранністю явища: в різних традиціях воно трактується по-різному. Зокрема, в більшості західноєвропейських культур під фольклором розуміють не лише усну словесну творчість (казки, пісні, легенди, прислів'я), а й ширший комплекс духовної та матеріальної культури. До нього відносять побутові елементи, знаряддя праці, особливості житла, традиційні форми господарювання, народні ремесла, а також інші аспекти повсякденного життя, що разом із художнім словом утворюють цілісну картину народної спадщини. [40, с. 17].

У сучасній українській науці термін «фольклор» часто трактується у більш вузькому значенні. Зокрема, його визначають у літературі як «художнє відображення реальності у словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної народної творчості, що нерозривно пов'язана з життям і побутом людей. У фольклорі знаходять відображення світоглядні, етичні та естетичні уявлення народу» [52, с. 120]. Поряд із поняттям «фольклор» широко використовується й термін «народна творчість». Ним позначають усю багатогранну творчу діяльність народу, яка охоплює різні види мистецтва та

культурні практики. Це не лише поезія, музика чи театр, а й танець, побут, традиції та духовний світ людей. Народна творчість є своєрідним дзеркалом світогляду, ідеалів та прагнень суспільства, адже в ній закарбовані уявлення про красу, добро, справедливість, мрії про майбутнє [40, с. 17].

Усна народна творчість постає як жива й динамічна система, що постійно розвивається, збагачується новими формами та мотивами, водночас зберігаючи спадкоємність культурних традицій. Вона не лише задовольняє естетичні потреби кожної людини, а й виконує важливу виховну та комунікативну функцію: формує моральні цінності, сприяє єдності громади, передає досвід і знання від покоління до покоління [46, с. 7]. Щоб чітко відокремити сфери матеріальної та духовної творчості народу, які тісно взаємодіють між собою, але не є тотожними, в науковій та культурологічній практиці часто застосовують спеціальні терміни. Серед них – «усна словесність», «народна словесність», «усна народна творчість» та «народнопоетична творчість». Кожне з цих понять має своє значення й акцентує увагу на певному аспекті культурної спадщини [40, с. 18].

Хотілося б зупинитися на цьому питанні більш детально. Так, «усна словесність» підкреслює форму існування творів, що передаються із покоління в покоління без письмової фіксації, зберігаючи живе слово як головний засіб комунікації. «Народна словесність» охоплює ширший спектр усних текстів, які відображають світогляд, моральні цінності та художні смаки народу. Поняття «усна народна творчість» акцентує на колективному характері створення та поширення творів, що виникають у середовищі громади й належать усім її членам. Натомість «народнопоетична творчість» наголошує на художньо-естетичному вимірі цих явищ, розглядаючи їх як своєрідні витвори мистецтва, що мають поетичну форму та емоційно-образне наповнення [40, с. 18].

Однією з ключових рис усної народної творчості є те, що вона традиційно, в т. ч. для українського народу, відображає основні ціннісні орієнтири народного життя. Вони можуть проявлятися в різних формах – від

морально-етичних настанов і світоглядних уявлення до художньо-естетичних ідеалів та соціальних прагнень. У фольклорних творах закарбовані уявлення про добро і зло, справедливість, честь, гідність, взаємодопомогу та єдність громади тощо [37, с. 187].

Спираючись на досвід попередніх поколінь, фольклор існує лише в межах певних традицій, що формувалися протягом століть на конкретній території. Водночас це не означає наявності жорстких меж, за якими він перестає бути усною народною творчістю. Народний досвід постійно накопичується: предки передавали його наступним поколінням, а сучасні люди прагнуть зберегти й передавати власні надбання – майбутнім. Поряд із досягненнями науки й техніки завжди існувала й продовжує існувати фольклорна традиція. Прикладом може слугувати сучасна обжинкова пісня «Ми діждали літа та й нажнемо жита» [27, с. 110], що поєднує давній обряд завершення жнив із сучасним звучанням, демонструючи, як прадавні землеробські традиції українців органічно вписуються в життя сьогодення й передаються новим поколінням як живе, а не музейне явище культури.

Український фольклор традиційно поділяється на два основні напрями – поетичний (віршовий) та прозовий. Поетичний фольклор охоплює величезний пласт народної творчості: від обрядових пісень і колядок до історичних дум, балад та ліричних творів. Його відмінною рисою є віршована форма, яка забезпечує ритмічність, мелодійність і легкість запам'ятовування. Саме завдяки цьому поетичні твори легко передавалися з покоління в покоління, зберігаючи художню цілісність і водночас пристосовуючи до нових умов життя [27, с. 110]. Натомість прозовий фольклор включає казки, легенди, перекази, анекдоти, притчі та інші жанри, що відображають народні уявлення про світ, історичну пам'ять, моральні цінності та життєву мудрість. У прозових творах особливо помітна колективна фантазія народу, його прагнення пояснити явища природи, осмислити історичні події чи передати життєвий досвід у доступній формі [27, с. 110].

Окрім цих двох напрямів, можна виділити й третю форму художньої словесної творчості – драматичну. Вона проявляється у вигляді діалогів, п'єс і сценок для народного театру, а також у діалогічних елементах віршованих і прозових творів. Драматичний фольклор має особливе значення, адже поєднує словесне мистецтво з елементами театральної дії, музики та танцю, створюючи синтетичну форму народного мистецтва [27, с. 110].

Щодо українських народних пісень, то вони представлені в численних збірниках, створених представниками інтелігенції з вуст простого народу, однак друковані видання охоплюють лише частину записів, що зберігаються в державних та приватних архівах. За походженням, змістом, часом виникнення та функціями цей різноманітний матеріал поділяється на окремі групи й цикли, аналіз яких не є предметом пропонованого дослідження. На думку дослідників, особливо добре до нашого часу збереглася народна обрядова пісенність [27, с. 111]. Вважається, що початок українській фольклористиці як науці поклала фольклорна збірка М. Максимовича «Малороссийские песни» («Малоросійські пісні»), видана в Москві 1827 р. [35, с. 188].

Як уже наголошувалося, творчий потенціал народу яскраво проявляється в різноманітних прозових жанрах усної словесності. Науковці наголошують, що прозовий фольклор є значною та важливою складовою народної творчості. Окрім естетичної та розважальної функції, він виконував і пізнавальну-інформаційну роль, що в минулому, до появи засобів масової інформації, мала особливе значення для людини. Прозові жанри утверджували гуманістичні засади життя та людські чесноти. Важливою частиною фольклорної прози є казки, а другою великою групою виступають легенди й перекази [27, с. 111]. Зокрема, українські легенди – це невеликі фантастичні оповіді, що, на відміну від казок, прагнуть до достовірності. Їхні сюжети часто базуються на біблійних історіях, міфологічних віруваннях предків або ж на реальних історичних подіях, як-от легенда про заснування м. Києва. Перекази відрізняються від легенд тим, що мають більш реалістичний характер і достовірніше відтворюють фактичні події. Для прикладу, серед таких

переказів можна виділити оповіді про Богдана Хмельницького, Семена Палія, Івана Мазепу та інших реальних історичних постатей [27, с. 111].

Водночас важливе місце у прозовому фольклорі займають гумористичні твори – жарти, смішні історії та оповідання. Найбільшу їхню частину становлять анекдоти, які є найпопулярнішим жанром усної народної творчості. Саме сміх виступає головною умовою їхнього існування та поширення, і цей жанр продовжує активно жити й розвиватися і сьогодні [21, с. 53]. Щодо українських дум, то вони займають особливе місце у світовому фольклорі – це жанр, який вирізняється своєю оригінальністю як у способі виконання, так і в структурі, ритміці, поетичному стилі. Їм властивий морально-патріотичний пафос та своєрідний «героїчний естетизм», що робить думи унікальним явищем народної творчості [20, с. 18].

Від давніх часів і до сьогодення український фольклор пройшов складний шлях розвитку. Його зміни визначалися історичною долею народу, суспільними та політичними процесами, культурними впливами та взаємозв'язками з фольклором інших, як правило, сусідніх народів. У різні періоди народжувалися нові твори, збагачувалися темами, сюжетами й образами, а деякі старі надбання поступово виходили з ужитку. Водночас колективна пам'ять народу зберігала найцінніше – усе, що було пов'язано з повсякденним життям, обрядами та традиціями, задовольняло естетичні потреби українців. Усна народна творчість передавалася від покоління до покоління, причому по всій етнічній території, та ставала важливим чинником єдності, етнічної самобутності й культурної ідентичності народу [27, с. 111].

Щоправда, в різних регіонах України фольклорні жанри зберігалися і поширювалися неоднаково. Наприклад, на Поліссі найбільш відомі обрядові та баладні пісні, а в Карпатах – казки й легенди. На Наддніпрянській Україні добре збереглася історична, особливо козацька пісня, а суто на Лівобережжі – дума. Карпати, включаючи Прикарпаття, стали головним осередком творення і поширення коломийок, а також опришківських пісень, легенд і переказів. Попри регіональні особливості та багатовікове політичне розмежування

етнічних українських земель, усна словесність русинів-українців традиційно розвивалася на спільній етнічній основі, зокрема через мову, культуру і ментальність. Це особливо помітно в новітній час: найкращі твори виходять за межі регіонів свого походження і стають надбанням усього народу. Фольклор у нашому житті – це водночас традиція і реальність, яка супроводжує людину. Дотримуючись звичаїв, ми не завжди замислюємося над їхнім походженням, але шануємо їх і віримо, що вони допомагають долати життєві труднощі [27, с. 111].

Українська фольклористика як самостійна наукова дисципліна почала формуватися на початку XIX ст. у руслі поширення із Заходу демократичних ідей, романтизму. Романтики, ідейні засади його «батька», німецького філософа Й. Гердера, зруйнували старе зверхнє ставлення до народної культури як до чогось явно нижчого, недостойного уваги, як помилково вважали попередники до кінця XVIII ст., досліджуючи, насамперед, життя святих і видатних людей – князів, гетьманів і т. п. Одним із перших кроків у розвитку української фольклористики як наукової дисципліни стала публікація збірника М. Цертелева «Опыт собрания старинных малорусских песней» (1819 р.), що відкрив шлях до вивчення та популяризації народної творчості. Вивчення українського фольклору було складовою народознавства як науки в першій половині XIX ст., до якого ще відносять мовознавство та історичну науку. Однак саме фольклористиці судилося стати, за висловом М. Грушевського, «бойовою наукою», «панівним інтересом у сфері українознавства» протягом усього XIX ст. [35, с. 159].

Першим, хто почав систематично збирати українські народні пісні на західноукраїнських землях, був знаний фольклорист, етнограф та археолог Зоріан Доленга-Ходаковський. Упродовж 1814–1819 рр. він записав понад дві тисячі творів на території Галичини, Волині, Поділля, Наддніпрянщини та Полісся. Частину цих матеріалів згодом опублікували М. Максимович і О. Бодянський, а повний корпус пісень уперше побачив світ лише у 1974 р. у виданні «Українські народні пісні» [11, с. 25]. З. Доленга-Ходаковський

розглядав усну народну поезію як невід'ємну частину трудового процесу, вважаючи її справжнім творцем селянство, позбавлене свободи. У селянському середовищі він бачив «клас людей, міцна рука яких обробляє наші поля і захищає держав. На відміну від попередників та більшості сучасників, які трактували народну культуру лише як пережиток минулого, З. Доленга-Ходаковський у народній поезії знаходив відображення не тільки давньої історії, а й сучасного життя, думок і прагнень народу [18, с. 293, 294]. Помітне місце серед перших збирачів фольклору на західноукраїнських землях належить галицькому священникові Йосипові Лозинському, який у 1835 р. видав у Перемишлі працю «Українське весілля» – перший і найповніший на той час систематичний опис українського весільного обряду разом з обрядовими піснями, що став одним із предвісників «Русалки Дністрової» [9].

Переломним етапом у становленні української фольклористики як науки стала діяльність М. Максимовича, який упродовж кількох десятиліть видав низку фундаментальних праць: «Малороссийские песни» (1827 р.), «Украинские народне песни» (1834 р.), «Сборник украинских песен» (1849 р.), «Дни и месяцы украинского селянина» (1856 р.). Ці видання не лише заклали основу для подальших фольклористичних досліджень, але й стали цінним джерелом для збереження автентичних народних текстів [44, с. 58]. Сфме М. Максимовичу судилося стати першим фаховим дослідником українського фольклору, бо він не лише помістив у своїх книгах народні пісні, але й дав їм науковий аналіз. Попри значну часову відстань, народно-пісенні видання й сьогодні не втратили своєї наукової ваги, відображають багатство української усної традиції та демонструють глибокий інтерес учених до духовної культури рідного народу [8, с. 5].

Вагомий внесок в українську фольклористику зробив Осип Бодянський, вихідець із Полтавщини, який у 1837 р. опублікував свою магістерську дисертацію, присвячену аналізу слов'янської народної поезії [12]. Він активно сприяв поширенню фольклорних матеріалів, зокрема тривалий час листувався

з Я. Головацьким, колишнім діячем «Руської трійці» в Галичині, що започаткувала планомірні дослідження українського фольклору на західноукраїнських землях. О. Боданський підтримав видання його фундаментальної праці «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1863–1874 pp.), що стала одним із найповніших зібрань народної творчості, але на її роль в українському національному русі суттєво позначилися тодішні москвофільські погляди автора. Не менш значущою була й діяльність Ізмаїла Срезневського – упорядника фольклорного збірника «Запорожская старина» в кількох випусках у 1830-і pp. Це видання включало епічні твори та супроводжувалося коментарями, що допомагали глибше зрозуміти їхній зміст і культурний контекст [8, с. 5].

Дослідження української народної поезії становило вагомому частину наукової спадщини видатного історика М. Костомарова. Серед його найвідоміших праць відповідної тематики варто згадати «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843 р.), «Словянская мифология» (1847 р.), «Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества» (1885 р.). У цих працях учений показав значення фольклору як цінного джерела історичних знань, культурних традицій і духовного життя народу [8, с. 5]. Особливе місце в розвитку української фольклористики як науки зайняв збірник «Народные южнорусские песни», виданий в 1854 р., до якого увійшли матеріали, зібрані такими відомими діячами, як А. Метлинський, Марко Вовчок, С. Ніс, П. Куліш. Останній, крім того, упорядкував два томи фольклорно-історичних записів під назвою «Записки о Южной Руси» (1856–1857pp.), які стали важливим джерелом для подальших досліджень народної творчості та історії українського народу [8, с. 5].

Наукова діяльність М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, діячів «Руської трійці» та їх сучасників сприяла не лише збереженню багатой усної спадщини, але й глибокому її осмисленню, що заклало міцні підвалини для розвитку української фольклористики як науки в наступні десятиліття [8, с. 5]. Період другої половини XIX – початку XX ст. ознаменувався активізацією

процесу збирання і наукового вивчення української народної творчості, що стало заслугою низки видатних учених і культурних діячів – О. Потебні, М. Драгоманова, М. Сумцова, П. Житецького, М. Лисенка, І. Франка та ін. Особливо вагомим був внесок О. Потебні, який у своїй фундаментальній праці «Объяснение малорусских и сродных народных песен» (1883, 1887 рр.) доводив оригінальність та самобутність фольклору східних слов'ян, підкреслюючи його значення як джерела культурної ідентичності [8, с. 6].

Натомість М. Сумцов у праці «Современная малорусская этнография» (1893, 1897 рр.) простежив розвиток української фольклористики, систематизувавши матеріали та окресливши основні напрями її дослідження. П. Житецький, у свою чергу, приділив особливу увагу українським думам, здійснивши їх глибокий аналіз і показавши роль у формуванні історичної пам'яті народу [8, с. 6]. В. Антонович і М. Драгоманов підготували цінне видання українських історичних пісень під назвою «Исторические песни малороссийского народа», що побачив світ у Києві в 1874–1875 рр. у двох томах. По суті, це була перша спроба систематизувати український фольклор не просто за жанрами, а за історичними періодами і подіями [50]. Водночас М. Гнатюк опублікував серію досліджень, присвячених українській народній творчості, що стали вагомим внеском у розвиток фольклористики. Виняткове значення для осмислення українського фольклору мали праці І. Франка, що охоплювали різні аспекти народної творчості, зокрема були зібрані у збірнику «Вибрані статті про народну творчість» (1955 р.) [8, с. 6].

На зламі XIX–XX ст. українська фольклористика як наука переживала період активного розвитку. У цей час плідно на ниві дослідження фольклорної спадщини рідного народу плідно працювали такі відомі діячі, як Б. Грінченко, Д. Яворницький, В. Перетц, Леся Українка, К. Квітка, Ф. Колесса та багато ін. Їхня діяльність охоплювала як збирання і систематизацію народних матеріалів, так і глибокий науковий аналіз, що сприяло утвердженню фольклористики як важливої гуманітарної науки, з її вирішальним впливом на формування української національної самосвідомості в XIX – на початку XX

ст. Завдяки їхнім зусиллям фольклор почав сприйматися не лише як джерело естетичної насолоди, а й як цінний документ духовної історії народу, що зберігає його світогляд, мораль і пам'ять поколінь [8, с. 6]. Зібрані й опрацьовані ними фольклорні матеріали можна з успіхом використовувати в ЗЗСО.

Після поразки української революції 1917–1923 рр. на уламках Російської та Австро-Угорської імперій українському народу довелося прожити трагічні сторінки у своїй історії, зокрема масові сталінські репресії 1930-х рр., Другу світову війну 1939–1945 рр., погроми дисидентського руху в середині 1960-х – у першій половині 1980-х рр. та ін. Однак навіть радянська влада не змогла повністю знищити інтерес до вивчення українського фольклору, що проявилось у виданні окремих праць (О. Дея, М. Рильського, Р. Кирчіва та ін.), присвячених народнопісенній творчості, коли держава, з одного боку, виділяла кошти на експедиції та академічні видання, а з іншого – зібраний матеріал мусив відповідати жорстким ідеологічним рамкам «соціалістичного реалізму».

Таким чином, український фольклор постає як фундаментальна соціокультурна система, накопичує багатовіковий духовний досвід народу та виступає найдавнішим способом осмислення буття через синтез побуту, звичаїв і мистецтва. Як складне багатогранне явище, він не обмежується лише усною словесністю, а охоплює ширший комплекс духовної та матеріальної культури, формуючи цілісну картину народної спадщини. У науковому дискурсі поняття «фольклор» еволюціонувало від загального визначення «народної мудрості» до чітких категорій, таких як «усна народна творчість», «народнопоетична спадщина» чи «усна словесність».

Жанрово-типологічна структура української фольклорної традиції передбачає поєднання поетичного, прозового і драматичного, де кожний жанр виконує пізнавальні, виховні та комунікативні функції. Поетичні жанри (пісні, думи, балади) зберігають етнічну пам'ять, а прозові (казки, легенди, перекази) фіксують історичну правду і народну фантазію. Регіональна різноманітність,

притаманна українським теренам в історичній ретроспективі, не порушує цілісності національної традиції, навпаки, збагачує її: від козацького епосу Наддніпрянщини до коломийок Карпат, фольклор розвивається на спільному підґрунті національної ментальності та мови, сприяючи консолідації народу та зміцненню його етнічної самобутності.

Отже, фольклористика як наука сформувалася в перші десятиліття XIX – на початку XX ст. завдяки працям М. Максимовича, М. Костомарова, О. Потебні, І. Франка та багатьох ін., які довели значення усної народної творчості як цінного історичного джерела і мистецького явища, що мало вирішальний вплив на утвердження модерної національної самосвідомості. Сучасний фольклор продовжує адаптуватися до нових умов, залишаючись живим відображенням народної душі та невід’ємною складовою культурного коду України, що є особливо важливим для виховання молодого покоління національно свідомих українських громадян.

1.2. Народна словесність на уроках історії України: культурно-історичне значення

Усна народна творчість становить важливий об’єкт дослідження гуманітарних наук, бо є невід’ємним компонентом культурної системи та відображає специфіку історичного розвитку певної етнічної спільноти. Фольклорні тексти функціонують як цілісна художня структура, що сформувалася в процесі багатовікової еволюції суспільства. У межах цієї структури різні жанрові форми перебувають у складних взаємозв’язках, які визначають їхню змістову та естетичну взаємодію. Така система не лише виконує комунікативну та пізнавальні функції, а й забезпечує трансляцію культурних цінностей, соціальних норм і колективної пам’яті від покоління до покоління. Кожен фольклорний жанр – від короткого прислів’я до розгорнутої думки – постає своєрідним кодом, у якому зашифровано світоглядні уявлення, моральні принципи та історичний досвід попередніх поколінь. Звернення до

уснопоестичної спадщини відкриває широкі можливості для розуміння не лише минулого, а й сучасного стану національної культури [17, с. 224].

Для багатьох етнічних спільнот, зокрема й українського народу, який протягом тривалого історичного періоду був позбавлений власних державних інституцій, народна культура та фольклор набували значення, що виходить далеко за межі звичайної традиції. Вони акумулювали духовний потенціал усіх соціальних верств і в умовах політичних та культурних утисків залишалися ключовим чинником збереження національної ідентичності, мови та культурних практик. В умовах полонізації, зросійщення, системної дискримінації освітніх закладів та витіснення української мови з освітнього середовища в умовах бездержавного існування саме народна культура, зокрема пісенний фольклор, виконував роль того фундаменту, що забезпечував стійкість колективної самосвідомості народу [17, с. 224].

Цю думку поглиблює дослідниця Л. Снігирьова, яка розглядає фольклор як головний системотворчий чинник формування національної свідомості та своєрідний етнічний «код», що передавався з покоління в покоління. На її переконання, спільні міфи й історична пам'ять належать до найголовніших ознак національної ідентичності, а зі знищенням цих складових під загрозу потрапляє існування самої нації. Саме тому кожен народ творить героїчний епос, думи, історичні пісні й оповіді, у яких герої стають уособленням лицарів-захисників рідної землі, віри та громади. Попри пережиті важкі випробування – втрату власної еліти, заборони рідної мови, нищення культури та фальсифікацію історії – український народ зумів зберегти свою національну ідентичність і продовжити існування нації значною мірою завдяки фольклорній пам'яті, яка консервує її визначальні риси [38, с. 53].

Особливо показовим у цьому контексті було прийняття російським царизмом Валуєвського циркуляра (1863 р.) та Емського указу (1876 р.), коли заборона друку українською мовою фактично перетворила усну народну творчість на одне з небагатьох легальних середовищ функціонування рідного слова. Народні співці – кобзарі, лірики, бандуристи – стали справжніми

носіями історичної пам'яті, які через свої виступи передавали наступним поколінняам знання про героїчне минуле народу [29].

Фольклор має значну морально-виховну силу, яка проявляється в різних формах: від розказаної казки до гуртом проспіваної улюбленої народної пісні дитинства, від гострої полеміки, де вжито влучну народну мудрість, до веселого анекдоту, що може зняти напругу чи навіть підказати вихід зі скрутного становища. М. Гоголь влучно писав, що «народні пісні – це народна історія, жива, яскрава, наповнена барвами, істиною, яка розкриває все життя народу». Це означає, що використання фольклору на уроках історії робить матеріал живішим, емоційно насиченим і таким, що краще запам'ятовується учнями [52, с. 58].

Хотілося б наголосити, що усна народна творчість вивчається не лише фольклористикою. За словами А. Іваницького, фольклор «складається не тільки з видів народного мистецтва. Він також увібрав естетичний, утилітарний, моральний, правовий, світоглядний досвід сотень поколінь». Різні сторони фольклору вивчає цілий комплекс наукових дисциплін: етнографія, історія, лінгвістика, літературознавство, мистецтвознавство, психологія, педагогіка. Цим обґрунтовується те, що вчитель має повне право звертатися до фольклору як до джерела, паралельно створюючи міжпредметні зв'язки з літературою, мистецтвом, мовою та іншими дисциплінами. Така міждисциплінарність є не лише теоретичним положенням, а й важливим практичним ресурсом сучасного вчителя, який в умовах інтегрованого навчання може будувати уроки на перетині кількох предметних галузей. Наприклад, аналіз історичної пісні передбачає одночасно роботу з історичним контекстом, мовними особливостями тексту, музичною формою та етнографічним тлом її побутування. Подібний підхід формує в учнів цілісне уявлення про культуру як систему й розвиває здатність до синтезу інформації з різних джерел [27, с. 112]. Аналіз народної пісні є водночас літературознавством, музикою, етнологією та соціологією, а отже, через пісню

учні можуть досліджувати ментальність народу, його історичний досвід та емоційний світ [19, с. 49].

Зауважимо, що міжпредметний потенціал фольклору значною мірою закладається ще на уроках української літератури, які передують вивченню відповідного історичного матеріалу або відбуваються паралельно з ним. Чинна програма для 5–9 класів з української літератури дає вчителю змогу розкрити перед учнями все багатство та різноманітність українського фольклору: показати душу народу крізь красу народних пісень, його кмітливість – через загадки, прислів'я і приказки, військову силу й патріотизм – за допомогою народних переказів і легенд, а історичне минуле та складний шлях до волі й незалежності – крізь історичні, козацькі та рекрутські пісні. Відібраний авторами програм і підручників матеріал ґрунтується на традиціях національної культури, відтворює історичний шлях народу й репрезентує тематичне та жанрове розмаїття усної народної творчості, що загалом спрямоване на розвиток національної самосвідомості учнів. Для вчителя історії це означає, що дев'ятикласники приходять на урок уже частково підготовленими до сприйняття фольклорного джерела, а отже, звернення до народної словесності на уроці історії природно продовжує й поглиблює знання, здобуті учнями в курсі літератури [34, с. 72].

Згідно з Модельними навчальними програмами з історії України для 7–9 класів авторства О. Гісема, О. Пометун, Ф. Щупака та ін., вивчення історії має базуватися на різноманітних історичних джерелах, включаючи матеріальні артефакти й культурні пам'ятки. Народна словесність як давня форма фіксації історичного досвіду посідає важливе місце серед цих джерел [3; 4; 5]. Наприклад, при вивченні давньоруського періоду можна використовувати як джерело легенди про заснування Києва трьома братами – Києм, Щеком, Хоривом та їхньою сестрою Либіддю. Козацькі пісні та думи («Дума про Самійла Кішку», «Маруся Богуславка» та ін.) можуть слугувати додатковим матеріалом на уроках, присвячених козацькій добі, оскільки

відображають не лише історичні події, а й систему цінностей українського козацтва: відданість громаді, готовність до самопожертви, релігійну стійкість.

В умовах бездержавного існування фольклор показує учням, як народ переживав ці періоди, як шукав способи збереження своєї культури через усні традиції. Це особливо значимо в контексті завдань, визначених в 2020 р. Державним стандартом базової середньої освіти, де серед очікуваних результатів навчання значиться розвиток критичного мислення та усвідомлення учнями своєї культурної ідентичності. Зокрема, аналіз історичних пісень та дум вимагає від учнів уміння розрізняти історичний факт та його художню інтерпретацію, порівнювати різні джерела інформації, виявляти авторську (народну) позицію й оцінювати її. Такі навички відповідають базовим компетентностям, які формує сучасна школа: інформаційно-цифровій, навчальній, громадянській та культурній. Водночас робота з фольклорним матеріалом сприяє розвитку емпатії, толерантності та поваги до культурної спадщини, що є важливим у середовищі сучасної України [1].

Народна словесність як явище, глибоко укорінене в історії та культурі українського народу, виступає цінним матеріалом для шкільної практики вивчення історії України. Усна народна творчість нашого народу служить одночасно й історичним джерелом, і дидактичним засобом, і засобом виховання національної свідомості учнів. Поліфункціональність фольклору відкриває перед учителем широкі методичні можливості: від використання коротких прислів'їв як епіграфів до уроку, через залучення легенд і переказів для емоційного занурення в історичну епоху, до повноцінного аналізу історичних пісень як самостійного історичного джерела. При цьому варто пам'ятати про необхідність критичного підходу до фольклорних текстів, які поряд з історичним ядром містять значний пласт художнього домислу, що відображає не стільки реальні події, скільки народну їх інтерпретацію [17, с. 227].

Використання фольклору на уроках історії України відповідає державній освітній політиці, визначеній Законом України «Про освіту» (стаття 12), Державним стандартом базової середньої освіти та концепцією «Нової української школи», які наголошують на важливості розвитку критичного мислення учнів, формуванні їх культурної ідентичності й розумінні культурного багатства своєї нації [1; 2; 6].

Отже, використання фольклору на уроках історії України є важливим тому, що він виступає автентичним історичним джерелом, яке зберігає колективну пам'ять народу та його погляд на події минулого. Водночас фольклорний матеріал має значний дидактичний потенціал, роблячи навчання емоційно насиченим, образним і таким, що краще запам'ятовується учнями. Звернення до уснопоетичної спадщини формує національну свідомість і культурну ідентичність, адже саме фольклор протягом століть був головним засобом збереження української мови й культури в умовах бездержавності. Загалом залучення усної народної творчості на уроках історії поєднує пізнавальну, розвивальну та виховну функції і повністю відповідає вимогам Державного стандарту базової середньої освіти й концепції НУШ.

РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ І ПОТЕНЦІАЛ ВИКОРИСТАННЯ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ В КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.1. Народна творчість про національно-культурні та соціально-економічні процеси імперської доби

Українська народна творчість періоду перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) становить унікальний пласт історичних джерел, який дозволяє реконструювати не лише зовнішні параметри суспільного життя, а й внутрішній світ найчисленнішої верстви українського суспільства – селянства, а також ширшу панораму національно-культурного відродження. На відміну від офіційних документів, статистичних описів та законодавчих актів, фольклорні матеріали зберігають живий голос народу, його емоційну реакцію на історичні події, систему ціннісних орієнтирів, побутові реалії та світоглядні уявлення [26, с. 221].

Від кінця ХVІІІ й аж до початку ХХ століття українські землі перебували під владою двох імперій – Романових (Російської) та Габсбургів (Австро-Угорської). Основна частина території входила до складу Російської імперії, де назва «Україна» поступово витіснялася з ужитку. Лівобережжя офіційно називали «Малоросією», Правобережжя – «Південно-Західним краєм Росії», а південні землі – «Новоросією». Водночас до складу Австро-Угорської імперії входили Галичина, Буковина та Закарпаття. В імперський період активізується національна самосвідомість українців, який історики називають «національним відродженням України», і важливу роль у цьому процесі відіграла українська інтелігенція, що докладала зусиль до вивчення фольклору, традицій та обрядів, збирала та зберігала історичні документи, пов'язані з історією, культурою та мовою народу [25, с. 36].

У сучасній науці виокремлюються кілька основних методологічних підходів до аналізу фольклорних текстів імперської доби. Структурно-функціональний аналіз, як показує дослідження В. Малікова, дозволяє

«виокремити композиційні схеми наймитських пісень та їхні складові частини, що дало змогу В. Білецькій порівняти ці схеми зі структурами інших груп пісень та навіть інших жанрів фольклору» [28, с. 113]. У свою чергу, семантичний аналіз, представлений працями М. Пазяка, виходить з того, що «дослідження внутрішньої форми паремій, їх семантики дає змогу проникнути в глибини народного мислення, народного способу сприйняття дійсності і відображення її образним словом» [28, с. 115].

Аналіз національно-культурних процесів імперської доби крізь призму усної народної творчості варто розпочати з характеристики самого механізму використання фольклору в національному відродженні. Поява в 1819 р. народнопісенної збірки «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М. Цертелєва ознаменувала «унікальність української фольклористики» як науки, адже автор був першим, хто опублікував українські думи, які записав на Полтавщині безпосередньо від бандуриста [25, с. 40]. Опубліковані думи передавали унікальність та витонченість українського епосу, в яких розкривалася щирість та відданість «народної душі».

Наступним важливим етапом стала збірка «Малороссийские песни» М. Максимовича 1827 р., в якій автор не лише подав тексти українських народних пісень, але й тексти дум, де кожна дума була присвячена певній історичній події – діяльності козаків, гетьмана Б. Хмельницького тощо [13]. Зосередивши увагу на дослідженні духовної спадщини – творів усної народної творчості, пісень, М. Максимович розглядав фольклор, поряд із рідною мовою, як ключову ознаку національної самобутності, своєрідний етнорозмежувальний чинник, що визначав культурну ідентичність українців. Сама збірка «Малороссийских песен» стала «унікальним відкриттям багатогранності та багатства української пісні», що отримало визнання сучасників [14, с. 18].

Особливе місце в системі національно-культурних процесів імперської доби посідає кобзарсько-бандурне мистецтво як феномен, що поєднував мистецьку, історичну та політичну функції. Напередодні Коліївщини 1768 року кобзарі й бандуристи, попри заборони польських властей, ходили по селах і

містах, виконуючи думи про Б. Хмельницького та на інші визвольні теми, і ці виступи були не лише проявом музичної традиції, а й формою суспільно-політичного опору, що підкреслювала значення музики як засобу утвердження національної ідентичності та згуртованості [25, с. 38]. Незважаючи на спротив імперських чинників, зокрема російського царизму, кобзарі та бандуристи набули поширення на українських землях і в XIX ст.

Розгортання етнографічних експедицій другої половини XIX ст. позначило новий етап у документуванні народної творчості. Експедиція П. Чубинського в 1869–1870 рр. фактично зафіксувала певний історичний етап розвитку прозової традиції, продемонструвавши її сюжетне багатство, жанрову різноманітність та активне функціонування [15, с. 24]. Важливою заслугою П. Чубинського стало прагнення розширити географію збиральницької діяльності та представити тексти, записані на землях, заселених українцями-«малоросами» поза адміністративними межами України (зокрема поза тодішніми малоросійськими губерніями у складі імперії). Це суттєво збагатило уявлення не лише про українську культурну традицію, а й про особливості міжетнічних взаємозв'язків у традиційній культурі [15, с. 25]. П. Чубинський зумів зібрати понад чотири тисячі пісень – надзвичайно значний обсяг для того часу. Зібраний матеріал охоплював календарно-обрядові твори, пов'язані з порами року, весільні пісні та пісні про кохання. До збірки увійшли також численні козацькі, гайдамацькі, рекрутські, чумацькі й наймитські пісні. У цих творах відображено народну свідомість, моральні та етичні ідеали [22, с. 16].

Окремою сторінкою національно-культурних процесів імперської доби є участь літераторів-фольклористів у формуванні нової української літератури на ґрунті народної творчості. Українське національне відродження на початку XIX ст. було спричинено не лише появою нової літератури на народно-мовній основі, а й глибоким зацікавленням діячів, учених та письменників народною творчістю, етнографічними дослідженнями і фольклором [16, с. 448]. Поряд із вище названими дослідниками – М. Цертелєвим, М. Максимовичем, І. Срезневським та ін., серед знакових постатей цього процесу був П. Куліш, який у 1856–1857

рр. видав два томи збірника «Записки о Южной Руси», куди увійшли «історичні думи, пісні, перекази та легенди, казки». Хотілося б назвати також подружжя О. Марковича та Марко Вовчок, які з успіхом записували пісні, казки, прислів'я. На Буковині український письменник Ю. Федькович, збираючи народні пісні, особливу увагу звернув на «записування легенд, переказів і пісень про опришків», фольклорний матеріал ставав знаряддям утвердження місцевої історичної пам'яті всупереч імперській уніфікації [16, с. 449].

Соціально-економічні процеси імперської доби знайшли в народній творчості не менш ґрунтовне відображення, ніж національно-культурні. У піснях, особливо історичних, а також у приказках, прислів'ях та інших зразках українського фольклору міститься цінний матеріал про соціально-економічне становище селян. У них, зокрема, відображено особливості господарської діяльності та побуту, роль грошових і торговельних відносин, а також процеси майнового й соціального розшарування в сільському середовищі [26, с. 225]. Особливо показовим у цьому контексті є чумацький пісенний цикл, який документує феномен торговельно-візницького промислу як форми соціальної мобільності селянства, включаючи ХІХ ст. Можна навести численні приклади чумацьких пісень, у яких прозвучали такі основні мотиви, як небезпеки промислу («Ой, чумаче, чумаче, життя твоє собаче»), його привабливість для тих, хто має «вози й воли крутирогі», співмірність із козакуванням («Не хочеш козакувати, йди чумакувати») і т. п. [26, с. 226].

Чумацькі пісні правдиво передають основні причини і спонуки до чумакування: «в одних – це втеча від панщини та солдатчини, в інших – намір заробити й вибратися з нужди, в декого – інстинкт до наживи та збагачення. Часом у чумацтві шукали розради нещасливо закохані чи ті, у кого склалися непрості сімейні відносини; нерідко йшли чумакувати, переважно наймитуючи в чумаків-хазяїв, бездомні сироти» [26, с. 226]. У цілому існує значний потенціал для використання чумацьких пісень при вивченні історії України ХІХ – початку ХХ ст.

Особливо вагомою для розкриття соціально-економічних процесів у ХІХ ст. була позиція українського громадівця-народолюбця П. Чубинського, який підкреслював важливе значення прислів'їв для вивчення звичаєвого права: «Багато прислів'їв є нічим іншим, – писав він, – як вироками давніх народних судів, постановами громад... Прислів'я і дотепер визначають багато юридичних відносин, існуючих в народі, за їх допомогою і тепер вирішуються спори. Нехтувати прислів'ями означає нехтувати неписаними законами, в сфері яких відбуваються відносини мільйонів людей». Так, у контексті відносин найму на селі П. Чубинський наводив прикметне прислів'я: «найнявся, як продався», що вказує на безумовну підпорядкованість наймита господарю. Прислів'я можна використовувати в навчальному процесі як цінні джерела, що фіксують усталені правові уявлення селянства [28, с. 112].

Окреме місце в системі соціально-економічних процесів займає феномен майнового розшарування серед селянства, що в умовах зародження ринкової економіки в Україні ХІХ ст. дедалі поглиблювалося. Дослідниця О. Крижановська наводить конкретні дані про чумаків, які перетворилися на заможних господарів, зокрема про Андрія Сизьона, який «посилав свою валку з 40 паровиць, в якій перебувало 11 наймитів. Сам же А. Сизьон господарював удома на прибутки від чумацтва, наймаючи у селян до 100 десятин землі, купував лісові ділянки для порубки, в сусідньому містечку тримав винний відкуп і протягом усього року торгував грушами, рибою й сіллю на навколишніх ярмарках [26, с. 227]. У народній мудрості є багато висловів про багатство, працю, жадібність і несправедливе збагачення, які можна співвіднести з цією темою:

- «Не той багатий, хто гроші має, а той, хто людей поважає» (про моральний вимір багатства);
- «Хто не працює, той не їсть» (про працю як основу добробуту, протиставлена експлуатації);
- «На чужому горі щастя не збудуєш» (про несправедливе збагачення за рахунок інших);

- «Жадібному все мало» (про характер первісного накопичення капіталу, що не мав межі багатства);

- «Не багатство красить людину, а добрі діла» (про протиставлення моральних цінностей, що повинні мати пріоритет у людському житті, матеріальним).

Така інформація, отримана через зіставлення фольклорних (народні пісні, прислів'я та ін.) і документальних джерел, дозволяє реконструювати механізми первісного нагромадження капіталу серед селянської верхівки [26, с. 227].

У фольклорних збірках добре представлено регіональний вимір національно-культурних і соціально-економічних процесів імперської доби. У цьому контексті хотілося б згадати про першоджерельний матеріал, зібраний Г. Ількевичем у виданні «Галицькі приповідки і загадки» 1841 р., що побачило світ у Відні й дозволяє реконструювати специфіку господарського і соціального життя Галичини під владою Австрійської імперії. Це було, по суті, перше друковане видання книжки, виданої живою українською народно-розмовною мовою, що, на відміну від «Русалки Дністрової», дійшло до читача. Епіграфом до видання Г. Ількевич взяв вислів «Нема приповідки без правды», і з цим важко не погодитися. Видання містило понад 2 тис. приповідок (коротких народних висловів, часто у віршованій формі, які передають народну мудрість, гумор або спостереження над життям) і загадок. Їх можна з успіхом використати в навчально-виховному процесі в 9 класі [7, с. 8].

Інформація, наявна у фольклорних джерелах, нерідко неоднозначна й суперечлива: «нерідко приказки передають дві-три точки зору на якесь питання чи для розв'язання якоїсь проблеми, що пояснюється суперечливістю самого життя та ситуацій, а також суб'єктивністю світосприйняття». Прикладом цього можуть слугувати фольклорні свідчення про ставлення селян до праці, власності, людських пороків: фольклор віддає належне працелюбству («Маленька праця краще за велике безділля», «Хто дбає, той і має», «Хто змолоду працює, той на старість панує»), однак, за свідченням дослідниці О. Крижановської, нерідко «явно пропагує й неробство» [26, с. 225–226].

За допомогою фольклору на уроках історії можна реконструювати звичаєво-правові норми, що регулювали, для прикладу, найм сільськогосподарських працівників. Це дозволяє простежити світоглядні позиції селян-наймитів, визначити їхній соціальний статус, безправне становище в тогочасному суспільстві тощо. Для цього використовуються як джерела обрядові тексти, заробітчанські пісні, а також народні прислів'я й приказки [28, с. 117].

Таким чином, народна творчість імперської доби становить багатоплановий комплекс історичних джерел, який документує національно-культурні та соціально-економічні процеси у двох вимірах. У вимірі національно-культурному фольклор виконував функцію збереження мови, історичної пам'яті, національної ідентичності та став фундаментом для становлення нової української літератури й науки у формі народознавства. У вимірі соціально-економічному народна творчість зафіксувала особливості господарського життя селянства, феномени кріпацтва, наймитства, чумацького промислу, майнового розшарування, соціальних конфліктів і повсякденних реалій. Цінність народної творчості для уроків історії полягає в можливості реконструювати не лише зовнішні параметри історичного процесу, а й внутрішній світ людини «довгого» ХІХ століття – її уявлення, страхи, надії, ціннісні орієнтири, що в сукупності формують цілісну картину минулого українського народу.

2.2. Образи історичних постатей та національних героїв у фольклорній спадщині «довгого» ХІХ ст.

Фольклоризація реальної історичної особи – процес, у якому конкретний діяч поступово відривається від своєї документальної біографії й перетворюється на узагальнений народний образ, що функціонує за законами усної традиції. Історико-героїчний фольклор слід розглядати «як знакову систему з глибинною семантикою, котру необхідно «розшифрувати» й належним чином інтерпретувати» [36, с. 50]. Зasadничою для цього процесу є теза про

принципову невідповідність фольклорного й історичного: Фольклорні образи, що постають у легендах та переказах, часто мають витoki в реальних історичних подіях чи постатях. Проте очікувати від них абсолютної точності немає жодного сенсу. Відхилення від фактичної правди становлять особливу цінність для дослідників, адже вони є результатом поетичної творчості народної уяви. Тому розбіжності між фольклорними та історичними джерелами є цілком природним явищем [36, с. 49].

Критерієм фольклоризації виступає не точність відтворення особи, а сам факт народної переакцентуації, тобто зміни її образу. Можна погодитися із твердженням, що сутність народного історизму полягає не стільки у точному відтворенні історичних постатей чи подій. Його справжня основа – в тому, що через ці пісні народ висловлює власне ставлення до минулого, до людей та обставин, які його формували, і таким чином виявляє свою історичну самосвідомість [36, с. 61, 62].

Принциповим для розуміння «довгого» ХІХ ст. є те, що в імперський період фольклоризація реальних постатей відбувалася не стихійно й анонімно, а за активної участі діячів української культури, які виконували роль медіаторів – записувачів, публікаторів та інтерпретаторів народної героїки. Усвідомлення потреби цілеспрямованого збирання фольклорного матеріалу, прийшло вже на початку ХІХ століття; одним із перших його артикулював М. Цертелєв, який у листі до М. Максимовича 1827 р. писав, що «хто хоче бути добрим письменником рідного краю, той не повинен легковажити собі рідних переказів і пісень, але обов'язаний вслухатися в них кілька лиш можна, чимраз більше, бо ті незначні пам'ятки зберігають ще много прикмети тої оригінальності, що відрізняє поезію одного народу від другого» [36, с. 50].

Особливу роль серед медіаторів фольклоризації матеріалу відіграв Тарас Шевченко. Причому він сам постає не тільки об'єктом народної героїзації, а ключовою фігурою фіксації та інтерпретації героїчного українського фольклору. Так, дослідниця Л. Романенко зауважила, що в жовтні 1846 р. вчитель Кам'янець-Подільської гімназії П. Чуйкевич записав до альбому Т. Шевченка

«ще одну пісню» про Кармалюка, поет знав «чимало народних творів про видатного ватажка» [36, с. 57]. Т. Шевченко виступав і як критичний інтерпретатор фольклорного матеріалу: щодо найвідомішої пісні про У. Кармалюка «За Сибіром сонце сходить» він «категорично заперечував», що її автором є сам ватажок, «стверджуючи, що авторство цієї пісні належить Т. Падурі» [36, с. 58]. Наскільки відомо, Т. Шевченко першим підніс селянського ватажка на Поділлі в першій половині XIX ст. У. Кармалюка до рангу національного героя, іменуючи його у своїй поезії «славним лицарем» [35, с. 51].

Видатний письменник і національний ідеолог виступив ініціатором літературного закріплення фольклорного образу У. Кармелюка: «ідея написання повісті-казки «Кармелюк» була підказана авторці Марії Вілінській, більш відомій під псевдонімом Марко Вовчок, Т. Шевченком, який захоплювався героїчним минулим України [36, с. 95]. Марко Вовчок романтизувала образ народного месника У. Кармелюка як борця із соціальною несправедливістю. Хоча Т. Шевченко «не залишив окремого твору про Кармалюка», його повість «Варнак» (1845 р.) відтворила той самий тип народного месника, що й фольклор [36, с. 94]. Фольклорний матеріал про У. Кармелюка і твори видатних українських письменників, сучасників подій, про нього доцільно використовувати при вивченні відповідних тем з історії України першої половини XIX ст. у 9 класі ЗЗСО.

Аналогічну «медіаторську функцію» в джерелах виконує Іван Франко, зрозуміло, не як персонаж фольклору, а як його дослідник і теоретик. І. Франко осмислював соціальний тип, що ставав основою народної героїзації, писав про розбійництво як форму селянського спротиву: «Розбійництво здавна було невід'ємним супутником селянської неволі. Пригноблений, побитий і скривджений підданий, не знаходячи ніде ні полегшення, ні справедливості, змушений був утікати в ліси чи гори й приєднуватися до гурту таких самих відчайдушних людей» [36, с. 66]. Принципово важливим було Франкове спостереження про народне сприйняття такого героя: інші селяни «не дивилися тоді на розбійника (так офіційно називали народних месників. – В. М.) як на

ворога суспільного порядку; вони бачили в нім «вільного козака», героя, завидували йому, ... все ж таки готові були помагати йому, дати йому поживу й притулок, остерегти перед засідкою» [36, с. 66].

У цьому формулюванні І. Франко фактично описав сам механізм фольклоризації: трансформацію документального «розбійника» в народного «вільного козака»-героя, що було характерним і для народних месників у ХІХ ст., включаючи вище названого У. Кармелюка, карпатських опришків у першій половині ХІХ ст. Поряд із Т. Шевченком та І. Франком до кола медіаторів належала й Марко Вовчок, яка записала велику кількість народних пісень, зокрема й про У. Кармалюка («Ой ідуть дні за днями...», «Повернувся я з Сибіру» тощо), та використала їх у згаданій повісті-казці «Кармелюк» (1863 р.), де вперше в українській прозі було створено образ народного героя таким, яким він зберігся в пам'яті народу [36, с. 58, 95]. Народна пам'ять конструювала образ У. Кармалюка за чітко визначеною системою смислових координат: «у народних піснях він постає, насамперед, як вірний син народу, замученого кріпацькою неволею, як месник за неправду й зло, символ боротьби за вільне життя» [36, с. 55].

Соціальну суть образу У. Кармелюка сконцентровано в самовизначенні героя з популярної на Поділлі української народної пісні: Зовуть мене розбійником, / Кажуть – розбиваю. / Ще ж нікого я не вбив, / Бо й сам душу маю. / З багатого хоч я й візьму – / Убогому даю. / Отак гроші поділивши, / Я гріхів не маю [36, с. 64]. У цій формулі зафіксовано народну етику соціальної справедливості: перерозподіл власності зображено не як злочин, а як моральний обов'язок. Прозовий пласт фольклорної «кармалюкіани» – легенди, перекази, оповідання-спогади – заслуговує на окрему увагу, оскільки саме він, за висновком Л. Романенко, «набагато виразніше й вірогідніше віддзеркалює усі обставини боротьби загонів Устима Кармалюка: від зародження, витоків, ідеалізації отамана до показу негативних моментів ... і сцен розправ над ватажком і його соратниками» [36, с. 92]. У переказах зафіксовано портрет героя, що відповідає народному ідеалу: «Кармалюк не був страшний, у нього було миле

лице, ... виразні очі були сині. Був кремезний, дуже широкий у плечах», а в іншому варіанті – «з очей його світилася доброта. Добрий був чоловік Кармалюк» [36, с. 78].

Сюжетна організація прозової «кармалюкіани» підпорядкована законам героїчного епосу. Легенди та перекази про У. Кармалюка, як правило, будуються навколо конкретного вчинку ватажка та його побратимів. Основна увага зосереджується саме на тій події, яка стає ядром епічного твору [36, с. 86]. Народна проза не уникає й зображення вимушеної жорстокості месників, проте трактує її «як адекватну відповідь на «вишукані» тортури, яким піддавали простих селян багатії», що відповідає народній етиці справедливої відплати. Окрему групу становлять перекази про втечі героя з в'язниць та про його загибель унаслідок зради; в останніх послідовно засуджується зрада, бо «якби жінка не вивідала таємниці месника, він залишився б живим». Отже, прозовий пласт доповнює пісенний, формуючи цілісну фольклорну біографію реальної постаті, в якій історична основа підпорядкована художньому втіленню народного ідеалу волі [36, с. 87].

Видатні українські письменники та науковці-історики Т. Шевченко, І. Франко, М. Костомаров, А. Метлинський, Марко Вовчок, М. Цертелєв, М. Максимович та ін. зробили вагомий внесок у розвиток української фольклористики в XIX ст. як співтворці канону – фіксатори, публікатори й інтерпретатори, що надали усній традиції писемного закріплення та наукового статусу. Під цим кутом зору У. Кармалюк репрезентує класичний випадок об'єкта фольклоризації: реальна особа, чия документальна біографія була народною свідомістю переакцентована на ідеал месника-визволителя [36, с. 51]. Образ У. Кармалюка, як і козацько-гайдамацька героїка XVII–XVIII ст., спирається на батальний і месницький сюжет, на фізичну силу, невразливість, збройний спротив; його канонізація відбувається через гіперболу, чудесне і трагічну загибель. Натомість видатні українські діячі культури і науки «довгого» XIX ст. входять у героїчний наратив через інше – за допомогою слова, фіксації, інтерпретації, тобто через інтелектуальну дію збереження пам'яті [36, с. 66].

Інституційним підґрунтям збереження і трансляції фольклоризованих образів історичних постатей у «довге» ХІХ ст. залишалося кобзарство, що мало традиційний для України характер. Кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст. став переломним для українського кобзарського та бандурного мистецтва: відбувався занепад кобзарсько-лірницьких спільнот, що призвело до трансформацій у традиціях і репертуарі музикантів. Попри це, інституція збереглася, передача героїчного репертуару відбувалася через ритуалізоване учнівство – передачу знань від досвідчених музикантів молодшим, виховання шани до традицій тощо. Кобзар у такій системі поставав не лише виконавцем, а й хранителем колективної пам'яті, що забезпечував безперервність героїчної традиції від доби Хмельниччини й Коліївщини до часів У. Кармалюка. По суті, саме ця спадкоємність дозволила фольклорному канонові інтегрувати нові історичні постаті, не розриваючи зв'язку з давнішим козацько-гайдамацьким епосом [25, с. 40].

Поряд з У. Кармелюком, серед видатних селянських ватажків, що захищали інтереси простолюду, були Лук'ян Кобилиця на Буковині, карпатські опришки. Хоч опришківський рух у першій половині ХІХ ст. пішов на спад, порівнюючи з попередніми століттями, особливо ХVІІІ ст., коли розгорнув діяльність легендарний Олекса Довбуш, усе-таки пісні, перекази і легенди про опришків в імперський період поширювалися серед народу. Найвідомішою народною піснею про О. Довбуша є «Ой попід гай зелененький», що має сотні варіантів і досі виконується на Гуцульщині. Уперше її опублікувала «Руська трійця» у фольклорно-літературному альманасі «Русалка Дністровая» в 1837 р. [10], що стало наслідок пошуково-дослідницької діяльності М. Шашкевича та його товаришів, збирачів усної народної творчості по селах [35, с. 214]. Щодо Л. Кобилиці, то його постать теж оспівана в народних піснях на Буковині, що можуть бути з успіхом використані у шкільній освіті.

Аналітичне осмислення фольклоризації історичних постатей «довгого» ХІХ ст. набуває практичної значущості у площині шкільної освіти, де героїчний фольклор виступає засобом формування історичної самосвідомості учнів.

Ближче знайомство з фольклором активізує пізнавальну діяльність школярів, удосконалює їхню культуру мислення та допомагає глибше осягнути історію України і витoki національної літератури [24, с. 210]. Як правило, фольклорний масив побудований на образах, що своєрідним чином кодують реальність у її зв'язках і відносинах та матеріалізуються у знаку, словесному позначенні. Важливо, що методика вивчення історичних подій минулого, «довгого» ХІХ століття спирається на той самий механізм, який лежить в основі фольклоризації реальних постатей: учень засвоює не документальний факт, а народний образ героя як носія колективної пам'яті та ціннісних орієнтирів етносу [24, с. 211].

Образи історичних постатей та українських народних героїв ХІХ – початку ХХ ст. доцільно вивчати на інтегрованому уроці, що поєднує історію, літературу та музику. Наприклад, модель уроку-мандрівки на тему «Моє Поділля в думах та піснях» у 9 класі, метою якого визначено «ознайомити учнів з творчістю Володимира Перепелюка та піснею «Слава кобзареві»; розвивати художню спостережливість, смак, потяг до вивчення історії рідного краю та фольклору; виховувати усвідомлення учнями ролі славетного минулого Поділля в історичній долі народу» [24, с. 212]. Вибір регіонального матеріалу (Поділля, постать визначного українського кобзаря, композитора в ХХ ст. В. Перепелюка) методично співзвучний логіці фольклоризації, висвітленій раніше: саме регіональна усна традиція забезпечувала закріплення образів історичних постатей, а кобзар поставав водночас носієм і транслятором героїчної пам'яті. Урок передбачає використання портретів кобзарів, аудіозаписів, географічної та літературної карт, текстів історичних дум і пісень, що формує цілісне уявлення про функціонування фольклору в історичному контексті [24, с. 212].

У цьому контексті не можна не згадати про легендарного українського кобзаря, одного з найвідоміших носіїв кобзарської традиції ХІХ століття Остапа Вересая. З його постаттю теж доцільно ознайомити дев'ятикласників у рамках шкільного курсу з історії України. З дитинства О. Вересай осліп, здобувши кобзарську освіту, виконував думи, історичні та побутові пісні, супроводжував чудовий спів грою на кобзі. Серед його репертуару були думи («Про козака-

бандуриста», «Про вдову і трьох синів»), історичні пісні («Про Морозенка», «Про Хмельницького»), а також побутові та жартівливі співанки. О. Вересай став, по суті, символом автентичного народного мистецтва, що поєднувало музику, поезію та історичну пам'ять. Його постать є свідченням для учнів важливості українського фольклору, його збирачів і популяризаторів, у формуванні модерної національної самосвідомості в ХІХ – на початку ХХ ст. як східної моделі нації, що базується не на рівності політичних прав, свобод і т. п., а на народній культурі [52, с. 173, 174].

Методика навчання школярів спирається на діалогічні та інтерактивні прийоми, що активізують самостійне осмислення учнями ролі героїчного фольклору. Так, на етапі мотивації пропонується прослуховування пісні «Бандуристе, орле сизий». Серед рекомендованих прийомів – робота з епіграфами («Горе тому народу, який не любить своїх співців» А. Міцкевича, «Шлях кобзарів – це шлях народу» М. Стельмаха та ін.) за технологією «Займи позицію», прийом «Незакінчене речення», а також міні-диспут навколо проблемних питань: «Чи дійсно це трагедія, коли зникає історична пісня? Що за таких умов відбувається з нацією?» тощо. Такі питання спрямовують учнів на усвідомлення зв'язку між збереженням героїчного фольклору та національною ідентичністю, тобто відтворюють у навчальному процесі ту саму соціальну функцію, яку героїчні образи виконували впродовж «довгого» ХІХ ст. [24, с. 211–212].

Ефективним засобом, що сприяє інтеріоризації фольклорних образів, тобто «внутрішньому засвоєнню» народних символів, мотивів і сюжетів у свідомості школяра, людини чи в культурі загалом, можуть бути творчі завдання. Зокрема, доцільно організувати вікторину «З життя українських кобзарів та лірників», складання акровіршів, тобто поетичних творів, у якому перші літери кожного рядка утворюють слово, фразу чи ім'я, зі словами, для прикладу, «дума», «пісня» або «козбзар». Ще одним варіантом є написання сенканів (особливий жанр короткого вірша, що прийшов у європейську літературу з Японії), а також диференційовані домашні завдання – від добору репродукцій до твору-мініатюри

на теми «На крилах народної пісні» чи «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине!» [24, с. 213, 214].

Хотілося б навести приклад учнівського сенкану: «Кобзар. / Талановитий, сліпий. / Грає, співає, навчає. / Великий речник українського народу. / Співана історія». Цепоказує, як учень у стислій поетичній формі реконструює образ носія героїчної пам'яті українського народу. Щодо акровірша, де перші літери рядків утворюють слово КОБЗАР, то, як варіант, може бути: «**К**оли струни торкаєш – оживає душа, / **О**й, пісня народна – то правда свята. / **Б**ринить у серцях і в горах, і в полі, / **З**вучить кобза в радості й в горі. / **А** в пам'яті народу – вона незгасна, / **Р**ідна мелодія – вічна й прекрасна». Методична цінність такого підходу полягає в тому, що учень не лише засвоює цінні відомості про історичні постаті та їхнє фольклорне втілення, а й сам долучається до творчого механізму, спорідненого з фольклорним [24, с. 214].

Таким чином, фольклорна спадщина «довгого» ХІХ ст. демонструє двоїстий механізм «роботи» народної та культурної пам'яті з образами історичних постатей. З одного боку, реальні діячі визвольних рухів, насамперед, Устим Кармалюк, Лук'ян Кобилиця, ватажки карпатських опришків та ін., зазнавали повної фольклоризації, перетворюючись із документальних осіб на ідеалізованих народних героїв, наділених рисами лицаря-оборонця, чудесною невразливістю та символічним статусом, аж до переходу імені в приказку. З іншого боку, провідні діячі української культури – Т. Шевченко, І. Франко, Марко Вовчок, збирачі-фольклористи та ін. – виступали медіаторами цього процесу. Водночас результати наукового осмислення образів історичних постатей та національних героїв у фольклорній спадщині «довгого» ХІХ ст. зберігають актуальність і в сучасній освітній практиці в ЗЗСО. Фольклорні образи історичних постатей, у т. ч. «довгого» ХІХ ст., залишаються дієвим засобом виховання історичної самосвідомості та національної ідентичності підростаючого покоління.

2.3. Культурно-побутовий аспект: прислів'я і приказки як джерело вивчення повсякденного життя

Серед жанрів української усної народної творчості прислів'я та приказки посідають особливе місце як стислі, художньо викінчені формули колективного досвіду, у яких сконцентровано світоглядні, етичні та практичні уявлення народу. Інтерес до малих жанрів в українській фольклористиці не був випадковим: він пояснювався потребами часу щодо вивчення духовної скарбниці трудового народу та його мовних скарбів [23, с. 18]. У середині XIX століття, коли головним об'єктом вивчення фольклористів була творчість історичного змісту – думи і пісні, увага зверталася й на збирання прислів'їв та приказок як важливого матеріалу для всебічного пізнання життя, дум і помислів народу. Ця властивість паремій (прислів'їв, приказок, приповідок, тобто коротких народних висловів з узагальненим життєвим досвідом) – концентровано фіксувати соціальний і побутовий досвід – робить їх цінним історичним джерелом для реконструкції повсякденності [23, с. 18].

Усвідомлення пізнавального потенціалу прислів'їв формувалося поступово. Ще укладач першого українського збірника малих жанрів кінця XVII – початку XVIII ст. Климентій Зінов'єв розподіляв матеріал на дві частини, причому другу з них – «Наука особная» – складав матеріал морально-повчального характеру [23, с. 19]. У передмові до збірника галицьких приповідок і загадок Г. Ількевича (Відень, 1841 р.) приповідку визначено як таку, в якій проявляється правдиве життя й моральне здоров'я народу, через яке можна зрозуміти, де народові болять і дошкуляє. Таким чином, уже сучасники сприймали пареміологічний матеріал не лише як мовну оздобу, а як свідчення про реальний уклад народного буття [23, с. 20].

Найповніше це розуміння важливості прислів'їв і приказок як джерела вивчення повсякденного життя, зокрема в XIX ст., втілював відомий громадський діяч О. Маркович, який прагнув, щоб «систематично уложені народні приказки дали опис природи, побиту, моральних і духовних зав'язей нашої України від Карпат до Кавказу» [23, с. 24]. Матеріали його багаторічної праці лягли в основу

збірки М. Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864 р.), що стала першим науковим виданням такого типу у вітчизняній етнографії та є своєрідною енциклопедією українського життя досліджуваного періоду. Сам М. Грушевський оцінював цю працю як перше науково зроблене видання в українській етнографії, що, на його думку, перевищило інші слов'янські видання приказок [48].

Прислів'я і приказки набувають значення повноцінного історичного джерела, насамперед, у міждисциплінарних дослідженнях, де поєднуються історія, етнографія, фольклористика, література. Завдяки залученню народних пісень, дум, прислів'їв, приказок, звичаїв і традицій дослідник, як і школяр, дістає змогу не лише глибше пізнати вітчизняну минувшину в цілому, але й акцентувати увагу на духовному світі людини – носія і творця історичного процесу [26, с. 221]. У піснях, особливо історичних, у приказках та прислів'ях та інших зразках фольклорної спадщини міститься цінна інформація щодо соціально-економічного становища селян, їхньої господарської практики й матеріального побуту, ролі грошових та торгових відносин, майнового й соціального розшарування на селі. Залучення цієї інформації до наукового обігу істотно збагачує палітру досліджуваного соціально-економічного й побутового аспектів минулого українського селянства та його сімейно-родинних стосунків.

Матеріали культурно-побутового життя українського народу широко висвітлюються не лише в пострадянській історіографії (бо в радянські часи ця тема, т. зв. «повсякденна історія», майже не досліджувалася), але й у шкільній освіті. Прислів'я дають змогу з'ясувати світогляд селян, їхнє ставлення до основних категорій буття: з пам'яток народної словесності черпається інформація про селянські страхи й надії, радощі й смуток, про ставлення до праці, буднів і свят, віку, старості, хвороб, смерті, кохання, родини, природи тощо [26, с. 225]. Водночас історичне прочитання паремій потребує методологічної обережності. Інформація, наявна у фольклорних джерелах, здебільшого неоднозначна й суперечлива, оскільки приказки нерідко передають дві-три точки зору на якесь питання, що пояснюється суперечливістю самого

життя й суб'єктивністю світосприйняття. Прикладом цього можуть слугувати фольклорні свідчення про ставлення селян до праці й власності: фольклор віддає належне працелюбству, проте нерідко відбиває й непрацелюбні настрої [26, с. 225, 226].

Показово, що ще видатний громадський діяч П. Чубинський підкреслював важливе значення прислів'їв для вивчення звичаєвого права, вважаючи, що багато прислів'їв є нічим іншим, як вироками давніх народних судів і постановами громад, а нехтувати ними означає нехтувати неписаними законами, у сфері яких відбуваються відносини мільйонів людей. Проте на практиці прислів'я в дослідженнях ХІХ століття часто використовувалися не як джерела вивчення відносин, а як ілюстрації та підкріплення того, що дослідник бачив і узагальнював у народному житті [28, с. 112]. Найповніше повсякденне життя народу відбито в пареміях, присвячених господарській, насамперед, землеробській, праці. У традиційному українському суспільстві велика вага належала працевцентризмом цінностям: праця для народу була мірилом усіх явищ і речей, суспільної значимості людини. Центральною категорією селянської моралі праці є старанність, причому майно сприймалося не лише в матеріальному, а й у моральному вимірі – як «акумуляована старанність», доказ успішного життя [31, с. 824, 825].

Ця ціннісна настанова виразно фіксується пареміями, що утверджують працю як основу буття: «Без роботи день роком стає»; «Без праці жити – тільки небо коптати»; «Птиця створена для польоту, а чоловік – для роботи» [31, с. 829]. Цінність людини осмислюється саме через її трудову діяльність: «На дерево дивися, як родить, а на людину – як робить» [31, с. 830]. Прислів'я фіксують і вимогу якісного, вчасного виконання праці: «Кінчай діло, гуляй сміло»; «Взявся за гуж, не кажи, що не дуж»; «Вміння і труд все перетруть» [31, с. 829]. Із початком промислового перевороту, капіталістичної економіки, поряд зі старанністю, усе важливішою ставала компетентність виконувати ту чи іншу роботу, що відбилося у народних висловах «Не робить сильний, тільки спосібний»; «Не робить з розгоном, але з розумом» і т. п. [31, с. 827]. Залежність

добробуту від праці виражена в крилатих висловах: «Поле працю любить»; «Як хочеш багато жати, то треба мало спати»; «Язиком сіна не накошиш» і т. п. [31, с. 830].

Особливе місце в пареміях посідають традиційні форми колективної праці й взаємодопомоги. Існували усталені норми поведінки в артїлі – чумацькій, рибальській, під час толоки, косовиці, на лісових роботах тощо. Толока ґрунтувалася переважно на етичних засадах, а її основним моральним принципом було добровільне надання безкоштовної допомоги односельцям, на знак вдячності за яку господар щедро пригощав толочан. Значущість цієї форми взаємодопомоги закріплено, для прикладу, у приказці «Без толоки, як без руки – ні хати не зробиш, ні сіна не скосиш». Отже, паремії документують не лише індивідуальну господарську етику, а й колективні форми організації праці в селянській громаді [31, с. 825].

Окремий пласт народного побуту, відображений у пареміях, становить ставлення селянина до землі та її сакралізація. Праця, передусім, була запорукою успішного існування селянина, тому в народних уявленнях земля набуває сакральності й міфічної життєдайної сили, адже культ землі та землеробської праці був основою світобачення українського селянина. Земля у фольклорі набирає семантики «малої батьківщини», рідного краю на противагу чужині: «За рідною землею і в небі скучно». До землі ставилися як до живої істоти, що засвідчують повчальні вислови: «Не бий по землі, бо їй болять»; «Дай землі, а вона дасть тобі»; «Земля найбагатша, вода найсильніша». У народній загадці на запитання «Що на світі найтучніше?» передбачено відповідь «Земля, бо вона всіх годує й одягає», що відображає аграрний характер світогляду [31, с. 828].

Тісно пов'язаний із культом землі і культ хліба, що ославлений у численних пареміях про харчування й добробут. Засаднича селянська теза «Хліб – усьому голова» втілює уявлення про основу життя, виживання й добробуту, що сягає корінням давньої землеробської практики слов'ян. Сакральне значення хліба підкреслене висловом «Хліб – батько, вода – мати»; у прикметах і пареміях хліб ототожнюється з багатством, добром і життям: «Упав в добро, як у тісто»;

«Все добро за хлібом». Хліб у традиційному українському суспільстві, в т. ч. у XIX ст., цінувався понад золото, що виражено в притчевому судженні «Золото – цар, ні, хліб усьому голова». Тяжкість процесу хліборобської праці, від оранки до випікання, метафорично переданий у висновку «Гірко зароблене їсться солодко» [31, с. 828, 829].

Повсякденний побут українського селянина був невіддільний від утримання домашніх тварин (зокрема, у звичайних сільських хатах взимку, при холодній погоді, селяни часто утримували і худобу разом із господарями), що також знайшло відбиток у пареміях. Поряд із землею худоба тісно пов'язувалася із селянським ідеалом правильного життя, а у ставленні селянина до тварин не бракувало чуттєво-ірраціональних рис. Про гуманне ставлення до худоби, про відповідальність господаря повчали прислів'я: «І тварина розумна, дарма що не говорить»; «Пошануй худобу раз, а вона тебе десять раз пошанує»; «Перше заведи хлівину, а потім скотину»; «І собака чує, хто його годує» та ін. Ці вислови документують не лише господарську доцільність, а й моральні норми того часу, що регулювали взаємини людини з довкіллям [31, с. 825, 826].

Прислів'я і приказки, що передавалися з вуст в уста і були записані дослідниками-фольклористами в XIX ст., відображали також систему народної етики через осуд негативних явищ, насамперед, ледарства. Неготовність до роботи й лінь у всіх її проявах засуджувалися: «Хто не працює, той не їсть»; «Лінь – гірше хвороби»; «Хочеш бути щасливим, то не будь лінивим». Дотепні спостереження, порівняння з плазунами й комахами апелювали до відчуття сорому ледаря: «Від безділля і тарган на піч залазить»; «Жвавий, як рак на греблі»; «І за холодну воду не візьметься»; «Уморився лежачи» і т. п. Іронічне зображення ледаря, який лише спить, лежить чи їсть, передане у висловах «Спиш, спиш, а спочити ніколи»; «Як спить, то не їсть, а як їсть, то не дрімає». Натомість бережливість, кмітливість і вправність поціновувалися: «Діло майстра величає»; «Хто майстер на всі руки, у того немає нудьги»; «В ремісника золота рука» [31, с. 830].

Прислів'я і приказки фіксували й тяжкість підневільної праці, виявляючи соціальний досвід народу в умовах кріпацтва й наймитства. Випадки ухилення селян від роботи зумовлювалися їхнім негативним ставленням до підневільної праці, наймитування, панщини. Народ говорив про тягар примусової праці, її безрадісність і безперспективність: «Бідному в житті тільки робота і скорбота»; «Не літа зсушили тіло, а від праці помарніло»; «Заробив у пана плату – з чотирьох дощок хату» [31, с. 830]. На основі народних традиційних звичаєвих і правових норм трудящі сформулювали значну кількість прислів'їв, сукупність яких складала своєрідний звід обов'язкових правил поведінки, а паремії в своїй сукупності формували в різних поколіннях етику й естетичні смаки, виступаючи важливим чинником формування народного світогляду [28, с. 115].

Простеження змін у відображенні побуту впродовж досліджуваного періоду засвідчує, що паремійний фонд не залишався статичним. Із розвитком капіталістичних відносин у народному мовленні з'являлися нові тематичні групи прислів'їв. Дослідник О. Маркович свідомо звертав увагу на прислів'я і приказки, які відбивали зародження капіталістичних, ринкових елементів в економіці, добираючи десятки варіантів до понять «позички», «віра» (кредит), «дбання», «довг», «праця» і «заробітки», «зиск», «гроші», «базар», «бариш», «ярмарок», «торгівля» та ін. Ці терміни засвідчили появу фабрик і заводів, заснованих на застосуванні вільнонайманої праці, зростання ролі торгівлі, появу нових суспільних прошарків – буржуазії та робітників тощо. Таким чином, прислів'я документували не лише архаїчний землеробський уклад, а й нові соціально-економічні реалії, фіксуючи антагоністичні відносини між найманою робочою силою і підприємцями [23, с. 24, 28].

Прислів'я, зібрані й опубліковані свого часу О. Марковичем, відбивали також негативне ставлення народу до панства, попівства й чиновництва, через що значна частина цього матеріалу була вилучена цензурою під час видання названої збірки. У переліку заборонених цензурою паремій збереглися вислови, що критично осмислювали соціальну дійсність, приміром, «Де громада церкву ставить, там пан коршму» [23, с. 26].

Окрему сферу повсякденності, відображену в пареміях і прикметах, становив землеробський календар та погодні спостереження, тісно переплетені з народно-релігійними уявленнями. Оскільки благополуччя господарства істотно залежало від погодних умов, селянин уважно вдивлявся в життя природи, прагнучи за прикметами вгадати майбутні удачі та невдачі своєї сільськогосподарської діяльності. Виникло своєрідне поєднання аграрного й церковного календарів, яке визначало конкретне сприйняття селянством понять часу, свята і будня. Імена святих, із якими селяни пов'язували найважливіші особливості свого побуту у весняну й зимову пору, увійшли в чимало народних прислів'їв, приказок і прикмет. Дні вшанування святого Миколая зробилися для селян своєрідним рубежем розмежування літа та зими, що демонструє, як паремійний і прикметовий фонд структурував господарський рік селянина [26, с. 223].

Таким чином, прислів'я і приказки постають багатограним джерелом вивчення повсякденного життя українського народу. Вони фіксували широкий спектр сфер побуту – землеробську й ремісничу працю, харчування та культ хліба, утримання домашніх тварин, форми колективної взаємодопомоги, родинні стосунки, дозвілля, погодні спостереження та землеробський календар. Працецентричні цінності, відображені в пареміях, мають морально-етичне наповнення і є мірилом моральності людини, її суспільного престижу та місця в громаді. Водночас використання прислів'їв як історичного джерела в ЗЗСО вимагає критичного підходу з огляду на їхню суперечливість, суб'єктивність світосприйняття та складність часової локалізації. Систематизований паремійний матеріал, зібраний фольклористами «довгого» XIX століття, дає опис природи, побуту, морального й духовного життя народу і залишається цінним підґрунтям не лише для культурно-побутових студій повсякденності, але й можливостей для використання елементів усної народної творчості на уроках історії в ЗЗСО.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ У ВИКЛАДАННІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В 9 КЛАСІ

3.1. Психолого-педагогічна характеристика учнів 9 класу

Ефективність будь-якої методики визначається, насамперед, її відповідністю віковим та індивідуальним особливостям тих, на кого вона спрямована. Тому розробка методики використання усної народної творчості на уроках історії в 9 класі потребує врахування психолого-педагогічних характеристик учнів цієї вікової групи. Дев'ятикласники – це підлітки 14–15 років, які перебувають на завершальному етапі підліткового віку, на межі з раннім юнацьким. Цей період вважається одним із найскладніших, критичних і перехідних в онтогенезі, бо супроводжується глибокими якісними змінами в інтелектуальній, емоційній та особистісній сферах, які нерідко пов'язані з докорінним ламанням попередніх позицій, інтересів і стосунків дитини [33, с. 117].

У когнітивному плані підлітковий вік є особливо плідним для розвитку абстрактного, словесно-логічного мислення. За Ж. Піаже, в цьому віці формується так зване формальне мислення, здатне виходити за межі безпосередньо реальної дійсності й оперувати довільними комбінаціями абстрактних понять [45, с. 218]. Розвивається логічна пам'ять, удосконалюються метакогнітивні навички, тобто вміння свідомо виробляти стиль інтелектуальної діяльності [33, с. 125]. Підліток дедалі краще встановлює причиново-наслідкові зв'язки, висуває й перевіряє припущення, аргументує власну позицію. Для розвитку цих здібностей особливо продуктивними є завдання, що вимагають осмисленої відповіді, та проблемні ситуації, складність яких поступово зростає [33, с. 119].

Сформованість абстрактно-логічного мислення має принципове значення для роботи з фольклором як історичним джерелом. Аналіз народної пісні, думи чи прислів'я вимагає від учня вміння розрізняти історичний факт та його художню інтерпретацію, відокремлювати достовірне «історичне ядро» твору від народного домислу, порівнювати фольклорне свідчення з офіційними

документами й виявляти народну позицію. У 9 класі учні вже спроможні виконувати такі операції, що потребують критичного мислення, тоді як у молодших класах фольклор сприймається переважно емоційно-образно, без критичної рефлексії. Це робить дев'ятикласників оптимальною аудиторією для застосування фольклору не лише як ілюстрації, що викликає емоції, а й як повноцінного об'єкта джерелознавчого аналізу, відповідно до вимог Державного стандарту базової середньої освіти щодо розвитку критичного мислення учнів [1].

Поряд із розвитком мислення для підліткового віку характерна підвищена емоційна чутливість, потреба в самовираженні та сприйнятливості до естетичних впливів. Підлітки гостро реагують на образне слово, музику й художній образ, здатні до емпатії та глибокого переживання. Ця особливість безпосередньо узгоджується з природою усної народної творчості, яка діє, насамперед, через емоцію та художній образ. Прослуховування народної пісні, аналіз драматичного епізоду думи чи переказу про народного героя роблять навчальний матеріал емоційно насиченим, образним і таким, що краще запам'ятовується [27, с. 112]. Однією з найважливіших особливостей культурної спадщини є здатність викликати емоційний відгук і формувати ціннісне ставлення до минулого та традицій, а екскурсія до історичного місця чи участь у фольклорному святі формують емоційний зв'язок із культурою й мотивацію до навчання [19, с. 49].

Окреслена емоційна чутливість підліткового віку актуалізує ширше питання про роль емоційного чинника в навчанні історії загалом. Сучасна методика навчання історії розглядає емоційно-ціннісний (афективний) компонент як невід'ємну складову очікуваних результатів навчання, рівнозначну знаннєвому та діяльнісному [42]. Історичний матеріал, поданий лише як суха сукупність дат, фактів і причиново-наслідкових зв'язків, засвоюється формально й швидко забувається. Натомість знання, пропущене через емоційне переживання, набуває для учня особистісного сенсу й надовго закарбовується в пам'яті. Тому емоційне налаштування, апеляція до почуттів і співпереживання

історичним подіям та постатям є важливою передумовою ефективного навчання історії.

Емоційний чинник нерозривно пов'язаний із мотивацією навчальної діяльності. Пізнавальне завдання, що сприймається учнем на позитивно-емоційній основі – як самостійно обране, а не нав'язане ззовні, – активізує внутрішню мотивацію до пізнання [41, с. 41]. Емоційно насичений виклад збуджує інтерес, стимулює пізнавальну активність і створює сприятливий психологічний клімат на уроці, тоді як емоційно нейтральна подача нерідко залишає учня байдужим. Крім того, емоційне переживання є необхідною умовою формування ціннісного ставлення до минулого: школяр не лише засвоює інформацію про подію, а й виробляє власну позицію щодо неї, співпереживає її учасникам та ідентифікує себе зі своїм народом. Тому розвиток естетичних і моральних почуттів учнів, зокрема засобами інтеграції мистецтв під час вивчення історичних дум і пісень, розглядається в сучасній методиці як важливе самостійне завдання шкільної історичної освіти [24, с. 210–211].

Різні жанри фольклору задіюють емоційну сферу неоднаково, тому в навчальному процесі їх доцільно поєднувати. Віршові (поетичні) жанри – ліричні й обрядові пісні, історичні думи, балади, голосіння – діють, передусім, через мелодику та художній образ: вони безпосередньо називають і розгортають широкий спектр переживань (тугу й журбу, ніжність і радість, розпач і надію), а думам, окрім того, властиві морально-патріотичний пафос і своєрідний «героїчний естетизм» [20, с. 18]. Заглиблюючись у такий емоційно насичений твір, учень співпереживає його героям і засвоює своєрідну «мову почуттів» – зразки того, як можна виразити власні емоційні стани, що розвиває насамперед емоційну самосвідомість [27, с. 112].

Натомість прозові жанри – легенди, перекази, казки, гумористичні оповідки – вибудовують цілісні ситуації, у яких персонажі діють, переживають моральні конфлікти й приймають рішення; працюючи з ними, дев'ятикласник учиться «прочитувати» емоції та мотиви іншої людини, ставати на її позицію й оцінювати її вчинки, тобто розвиває соціальний, емпатійний складник

емоційного інтелекту [19, с. 49]. Поєднання обох груп жанрів охоплює, таким чином, увесь спектр емоційного інтелекту – від розпізнавання й вираження власних почуттів до розуміння переживань інших – і водночас, спираючись на виховну й комунікативну функції фольклору, формує моральні цінності та національну самосвідомість підлітка [46, с. 7; 38, с. 53].

Розвитку емоційного інтелекту дев'ятикласників на матеріалі обох груп жанрів сприяє низка активних методів і форм роботи, які доцільно урізноманітнювати. Для опрацювання віршових жанрів продуктивним є метод «шести капелюхів мислення»: аналізуючи, наприклад, рекрутську пісню імперської доби, що передає горе розлуки родини з відданим у багаторічну солдатчину сином («Пішли, пішли рекрутики. / Лиш шапочки видна. / Не під єдним рекрутиком Ворон коник грає. / Не за єдним рекрутиком Матінка вмліває; / Не під єдним рекрутиком Ворон коник скаче. / Не за єдним рекрутиком Мати рідна плаче»), учні по черзі «приміряють» різні ролі-капелюхи – «білий» відновлює історичний контекст рекрутчини, а «червоний» вимагає назвати й описати почуття героїв (розпач, тугу, страх, безнадію), прямо актуалізуючи емоційну обізнаність. Подібні інтерактивні прийоми становлять основу сучасної методики навчання історії [42].

Для прозових жанрів ефективним є прийом «гарячого стільця»: один з учнів перевтілюється в персонажа народної казки чи переказу – приміром, скривдженого бідняка із соціально-побутової казки про правду і кривду – і від його імені відповідає на запитання однокласників, що спонукає «зсередини» пережити емоції та мотиви іншої людини й розвиває емпатію як соціальний складник емоційного інтелекту [19, с. 49]. Поєднання таких форм забезпечує опрацювання обох граней емоційного інтелекту – і розуміння власних почуттів, і розуміння переживань інших.

Роботу з фольклорним матеріалом доцільно вибудовувати поетапно, із застосуванням ще кількох орієнтованих на емоції прийомів, не зведених до самого лише аналізу тексту. На етапі первинного сприйняття ефективною є «емоційна шкала» (барометр почуттів): слухаючи пісню чи стежачи за

розгортанням казкового сюжету, учні позначають на шкалі, як змінюється емоційна напруга твору, і називають домінантні переживання в кожен його момент, що розвиває емоційну грамотність. На аналітичному етапі застосовуються елементи «кубика Блума», грані якого задають різнорівневі запитання («Назви...», «Поясни, чому...», «Поділися почуттями...»), поєднуючи відтворення історичних реалій із рефлексією над емоціями. Завершальним є ведення «подвійного щоденника»: на одній половині аркуша учень виписує рядок пісні чи репліку персонажа, а на іншій – фіксує власний емоційний відгук і життєву аналогію; цей прийом спирається на характерну для віку здатність до метакогніції – свідомого осмислення власної інтелектуальної та емоційної діяльності [33, с. 125]. Перевага описаних методів і форм у тому, що вони водночас реалізують потребу дев'ятикласника в самовираженні та спілкуванні з однолітками й охоплюють усі складники емоційного інтелекту, а їхню доцільність на фольклорному матеріалі в 9 класі обґрунтовує дослідниця Т. Мельник [30, с. 119].

Чи не найважливішою рисою цього віку є інтенсивне формування світогляду, ціннісних орієнтацій, самосвідомості та національної ідентичності. Підліток шукає відповіді на питання про власне місце у світі, про належність до спільноти, про моральні засади поведінки; саме в цей період закладаються підвалини громадянської позиції особистості. Усна народна творчість, яка протягом століть була головним носієм колективної пам'яті та етнічного «коду» українців, виступає потужним засобом формування цих структур особистості [38, с. 53]. Звернення до героїчного епосу, історичних пісень і переказів про захисників рідної землі дає підлітку зразки для ціннісного самовизначення й сприяє становленню національної свідомості, що відповідає одному з ключових очікуваних результатів навчання історії, визначених чинними нормативними документами [1].

Нарешті, підлітковий вік позначений зростанням самотійності, прагненням до самоосвіти й водночас вираженою орієнтацією на спілкування з однолітками. Для дев'ятикласника надзвичайно значущою є групова взаємодія –

можливість обмінятися думками, відстояти власну позицію в дискусії, спільно виконати завдання. Ці особливості зумовлюють доцільність поєднання індивідуальних форм роботи, які задовольняють потребу в самотійності та самовираженні, з парними, груповими й колективними, які реалізують потребу в спілкуванні та співпраці. Робота з фольклором органічно вписується в обидва формати: текст народної пісні чи добірку прислів'їв можна аналізувати як самотійно, так і в малій групі, а результати – обговорювати фронтально. У сучасних умовах концентрація уваги школярів значно зменшилася: психологи зазначають, що в підлітковому віці фаза зосередженого сприйняття триває приблизно 10–15 хвилин. Після цього рівень уваги поступово знижується, особливо якщо матеріал подається монотонно або є складним для розуміння.

Саме тому короткі, структуровані та візуально насичені відео допомагають краще засвоювати інформацію. Уважаємо, що ці речі є дуже актуальними для учнів 9 класу, що як підлітки живуть у цифровому середовищі. Традиційні підручники залишаються основою навчального процесу, адже вони формують системність знань, навчають працювати з текстом і розвивають аналітичне мислення. Проте сучасна школа потребує поєднання класичних методів із новітніми технологіями. Використання інтерактивних дошок, мультимедійних презентацій, історичних 3D-фільмів, анімованих реконструкцій подій значно підвищує інтерес до предмета особливо якщо йдеться про «Історію України» як навчальний предмет. Наприклад, можливість «побачити» історичну подію у форматі анімації або віртуальної реконструкції допомагає краще уявити атмосферу епохи, зрозуміти причини та наслідки подій. Такий підхід робить історію не лише навчальним предметом, а й захопливою подорожжю в минуле.

Отже, окреслені психолого-педагогічні особливості учнів 9 класу – розвинене абстрактно-логічне мислення, здатність до критичного аналізу джерел, емоційна чутливість, активне становлення світогляду й національної самосвідомості, потреба в самотійності та спілкуванні – створюють сприятливі передумови для системного використання усної народної творчості на уроках історії. Те, наскільки повно ці передумови реалізуються на практиці, залежить,

насамперед, від змісту навчання, в чинних модельних навчальних програм для 9 класу закладено дидактичний потенціал фольклору, який буде розглянуто окремо.

3.2. Дидактичний потенціал використання фольклору на уроках історії

У 9 класі курс «Історія України» охоплює добу «довгого» XIX століття – період модернізації та національних рухів (кінець XVIII – початок XX ст.). Усна народна творчість у проаналізованих модельних навчальних програмах [3; 4; 5] не виокремлена як самостійний об’єкт вивчення, а інтегрована у зміст тем, пов’язаних з розвитком української освіти, національно-культурного руху і т. п. («Формування національної ідентичності українців. Нове покоління українських патріотів. Кирило-Мефодіївське братство», «Український національний рух: академічно-громадівський етап. Хлопомани. Громадівський рух. Київська громада» та ін.). Найповніше фольклор представлений також у розділах, безпосередньо присвячених повсякденному життю та культурі, – «Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.» (розділ 3) і «Повсякденне життя та культура України в середині XIX – на початку XX ст.» (розділ 7).

Мабуть, у жодному іншому періоді історії України питанням культурного життя не приділяється така значна увага, як у XIX ст., бо українське відродження, що становило стрижень історичного процесу в усіх його проявах, розвивалося саме через культуру, діяльність національно свідомої інтелігенції. Передові українські діячі приділяли значну увагу усній народній творчості, уведенню її в літературу, тож при вивченні історії України імперського періоду є значний дидактичний потенціал для використання фольклорних матеріалів у навчально-виховній діяльності дев’ятикласників, що знайшло відображення в модельних навчальних програмах [4 ; 5].

Фольклорний пласт виявляється в усіх модельних програмах (автори – О. І. Пометун., Т. О. Ремех та ін; І. Я. Щупак О. В. Бурлак та ін.; О. В. Гісем, В. І.

Бойко та ін.) програмах через низку дотичних змістових ліній. Це, передусім, романтизм як мистецький напрям, що ґрунтувався на зацікавленні народною культурою: усі три програми вимагають від учнівства розрізняти класицизм і романтизм та наводити їхні приклади [3 ; 4; 5]. У цьому контексті є важливою постать М. Максимовича – ученого, чия діяльність зі збирання й публікації народних пісень фактично заклала підвалини української фольклористики як науки [4; 5]. На живу народну мову і фольклор спирався й автор «Енеїди» І. Котляревський, зачинатель нової української літератури, шкільна програма наголошує на «націєтворчу роль літературних та історичних праць» [4]. Шевченків «Кобзар» вже самою назвою апелював до кобзарської традиції в українському національному русі, як і народні пісні різних жанрів. На фольклорній основі був укладений альманах «Руської трійці» «Русалка Дністровая», що став знаковою подією в українському національному русі Галичини ХІХ ст., увівши народну мову в літературу [4]. Теми повсякдення – становище жінки-кріпачки, чумацький промисел, життя села і т. п. – природно пов'язуються з відповідними жанрами народної пісенності [3].

Отже, фольклорний матеріал можна подати при вивченні різних тем з історії України у шкільній програмі. Найочевидніший вияв дидактичного потенціалу усної народної творчості – її функція історичного джерела. Усі три програми наскрізно орієнтують на роботу з різними джерелами інформації, формування інформаційної компетентності, розрізнення фактів і суджень, оцінювання достовірності [3; 4; 5]. Народна пісня, дума, переказ, прислів'я є первинними джерелами, що відтворюють світогляд, цінності, емоційний досвід і повсякдення «мовчазної більшості» – селянства, жіноцтва, найбідніших верств, чий голос рідко зберігають офіційні документи. Залучення фольклору безпосередньо відповідає задекларованому в програмах акцентові на історії повсякденності та людиноцентризмі, даючи змогу учнівству реконструювати минуле «знизу» [4].

Робота з фольклорним джерелом дозволяє комплексно розвивати визначені програмами предметні компетентності: хронологічну – через

співвіднесення подій, відображених у пісні, з історичною шкалою; просторову – через картографування ареалів побутування чи збирання творів; інформаційну – через зіставлення народної версії події з документальним свідченням і критичну оцінку її надійності; логічну – через з'ясування причинно-наслідкових зв'язків (наприклад, чому в умовах національного гноблення фольклор активізувався як форма збереження ідентичності). Особливо продуктивним фольклор є для формування аксіологічної компетентності, яку програми тлумачать як уміння формулювати оцінку, суголосну цінностям відповідного часу [4; 5]: народна творчість самою своєю природою транслює систему цінностей спільноти, тож стає вдячним матеріалом для ціннісно-орієнтованого аналізу.

Чи не найвагоміший потенціал усної народної творчості пов'язаний із метою, спільною для всіх трьох програм, – формуванням національної та громадянської ідентичності, патріотизму й почуття гідності [3; 4; 5]. Так, програма О.І. Пометун та ін. прямо визначає спільну соціальну пам'ять як «фундамент державності», а фольклор, в її розумінні, є концентрованим носієм такої пам'яті, що єднає сучасну націю з її історичним корінням [4]. Водночас пісенний матеріал має сильний емоційно-мотиваційний ресурс, щоб його підвищити за програмою авторства О.В. Гісема та ін. можна застосувати «інформації з різних джерел, зокрема, відео- та аудіоматеріалів, матеріалів музейних експозицій» [3]. Народна пісня, що збереглася до сьогодні, в програмі О.І. Пометун реалізує принцип «зв'язку минулого та сьогодення», а звернення до фольклору рідного краю – принцип поєднання національної, регіональної та локальної історії [4].

Модельні програми передбачають вивчення національно-культурного життя не лише українців, а й поляків, євреїв, німців, кримських татар та інших етнічних спільнот на теренах України [3; 4]. Порівняння фольклору різних народів формує толерантність і повагу до культурного розмаїття. Крім того, фольклор є природним містком міжгалузевої інтеграції, насамперед, з українською літературою та музичним мистецтвом, що відповідає

задекларованому в програмах принципу внутрішньогалузевої та міжгалузевої інтеграції [4].

Закладений у програмах перелік видів навчальної діяльності дає змогу методично та різноманітно опрацьовувати фольклорний матеріал. Народну пісню чи думу можна покласти в основу короткого повідомлення, пошукового завдання (добір і порівняння джерел), практичного завдання (укладання синхроністичної таблиці, «асоціативного куща», ментальної карти), творчого завдання (медіатекст, твір-роздум, віртуальна екскурсія, есе), групового дослідницького проєкту на кшталт запропонованого «Повсякденне життя і побут українців очима сучасників» [5] чи дискусії про роль літератури й народної творчості у відображенні національної ідеї [4]. Це підтверджує універсальність фольклору як дидактичного ресурсу, придатного для репродуктивної, дослідницької, творчої та проєктної діяльності.

Зіставлення трьох програм виявляє певні відмінності в ступені актуалізації фольклорного складника. Так, програма авторського колективу О.В. Пометун та ін. [4] є найрозгорнутішою щодо використання в навчальному процесі кращих зразків нової української літератури, що містять фольклорні елементи. У програмі наголошується на націєтворчій ролі «Енеїди» І. Котляревського та «Кобзаря» Т. Шевченка, автори пропонують відповідні теми есе й проєктів, оперують поняттям соціальної пам'яті, що формувалася в т. ч. через усну народну творчість. Програма І.Я. Щупака, О.В. Бурлаки та ін. [5] структурує очікувані результати за компонентами «Базові знання – Уміння – Ставлення», згадує про зачинателя української фольклористики як науки М. Максимовича, в цьому контексті пропонує дослідницькі проєкти та звернення до історії рідного краю.

У свою чергу, програма О.В. Гісема та ін. [3] вирізняється, на наш погляд, деталізованою диференціацією навчальної діяльності, прямим заохоченням аудіо- й відеоматеріалів та музейних ресурсів, а також тематикою повсякдення (село, становище жінки-кріпачки, чумацький промисел та ін.), що особливо вдало корелює з відповідними фольклорними жанрами. Водночас спільним для

всіх трьох модельних програм, у нашому розумінні, є те, що усна народна творчість постає радше інструментом і джерелом, аніж окремим об'єктом вивчення, а, отже, повнота реалізації її дидактичного потенціалу значною мірою залежить від ініціативи й методичної майстерності вчителя в межах наданої програмами академічної свободи.

Попри відсутність усної народної творчості як самостійної теми, проаналізовані нижче модельні навчальні програми з історії України для 9 класу все ж відкривають широкі можливості для її використання. Дидактичний потенціал фольклору реалізується щонайменше в чотирьох вимірах – пізнавальному (фольклор як історичне джерело й засіб формування предметних компетентностей), ціннісно-виховному (становлення національної та громадянської ідентичності), емоційно-мотиваційному (афективне залучення учнівства) та інтеграційному (міжпредметні й міжкультурні зв'язки) [3].

Хотілося б навести конкретні приклади використання окресленого дидактичного потенціалу, що значною мірою залежить від форм організації навчальної діяльності. У сучасній дидактиці форми організації навчального процесу класифікують, зокрема, за способом організації роботи учнів, виділяючи індивідуальну, парну, групову та фронтальну (колективну) [42, с. 214]. Окремо, за характером пізнавальної діяльності, розрізняють репродуктивні, пошукові та дослідницькі форми роботи. Кожна з них має свою специфіку й по-різному реалізує дидактичний потенціал усної народної творчості.

Індивідуальна форма передбачає самостійну роботу кожного учня з фольклорним джерелом відповідно до його пізнавальних можливостей. У цьому форматі ефективними є диференційовані завдання: письмовий аналіз тексту народної пісні чи думи за поданою системою критеріїв, добір прислів'їв до певної історичної теми, написання твору-мініатюри, есе, листа-звернення до улюбленого митця-фольклориста або кобзаря [30, с. 119]. Індивідуальна робота задовольняє характерну для підлітка потребу в самовираженні та самостійності, а також дає вчителю змогу враховувати різний рівень підготовки учнів.

Прикладом індивідуальної роботи з учнями з використанням усної народної творчості може бути урок у 9 класі на тему «Розвиток української мови та літератури. Тарас Шевченко», до якого можна прив'язати фольклор у вигляді диференційованого письмового завдання – кожен учень самостійно аналізує текст однієї історичної пісні чи думи («Дума про Марусю Богуславку», «Ой Морозе, Морозенку») за поданою системою критеріїв: історичне ядро твору, образ героя, ставлення народу до події. Учні складають сенкан зі словом «кобзар»; сильніший рівень пише есе-лист до Шевченка про те, як народна пісня живила його «Кобзар» [39, с. 85].

Парна форма організації передбачає співпрацю двох учнів і є перехідною ланкою між індивідуальною та груповою роботою. Вона особливо доцільна для взаємоперевірки виконаних завдань, спільного аналізу короткого фольклорного тексту, формулювання й обміну запитаннями. Наприклад, на уроці на тему «Соціально-економічний розвиток. Кріпацтво в українських землях» у парній роботі учні отримують дві приказки на одну тему праці – «Хто рано встає, тому Бог дає» і «Робота не вовк – у ліс не втече» – і, зіставивши їх, виявляє суперечливість народних уявлень. Школярі спільно формулюють висновок про ставлення селянина до вільної та підневільної (панщинної) праці й обмінюються запитаннями. Парна робота розвиває комунікативні вміння, привчає аргументувати власну позицію перед партнером і готує учнів до повноцінної групової взаємодії [39, с. 28].

Групова (кооперативна) форма найповніше реалізує потребу підлітків у спілкуванні з однолітками й уможливорює опрацювання значного обсягу матеріалу. Наприклад, проводячи урок на тему «Повсякденне життя» (Розділ 7. Повсякденне життя і культура України в середині XIX – на початку XX ст.), вчитель пропонує класу працювати за технологією «Ажурна пилка». Одна група театралізує фрагмент весільного обряду XIX ст.[9], інші – за обрядовими піснями та прислів'ями реконструюють календарні й трудові звичаї селян. Потім групи обмінюються напрацюваннями, реалізуючи принцип «навчаюся, навчаючи інших». [47, с. 362].

Театралізація фрагмента обряду є, по суті, рольовим моделюванням, продуктивність якого обґрунтовують через концепцію Дж. Дьюї: у процесі моделювання пізнавальне завдання набуває вигляду ігрової задачі, яку учень сприймає на позитивно-емоційній основі – як самостійно обрану, а не нав'язану ззовні [41, с. 41]. Рольова гра при цьому постає особливою формою моделювання міжособистісних взаємин, що розвиває мислення школярів, формує історичні уявлення й допомагає глибше зрозуміти вчинки та мотиви діячів минулого [41, с. 42]. Доцільність такої роботи підтверджує дослідниця К. Онуфрійчук, яка розглядає обрядові й родинно-побутові пісні як жанри, що під час вивчення у старших класах найповніше відображають національну сутність українців і є чинником формування національної самосвідомості учнівської молоді [32, с. 122, 123].

Фронтальна (колективна) форма передбачає одночасну роботу всього класу під керівництвом учителя й найкраще підходить для емоційного налаштування та колективного обговорення. Наприклад, на уроці на тему «Повсякденне життя» (Розділ 7. Повсякденне життя і культура України в середині XIX – на початку XX ст.) О. І. Пометун подає завдання «Чому, на вашу думку, українська література розвивалася попри жорсткий тиск і цензуру?», що допомагає учням обговорити проблемне питання та колективно знайти відповідь на нього [4].

Пошукова форма організації пізнавальної діяльності спрямована на самостійний пошук учнями інформації та її первинне опрацювання. Стосовно фольклору вона реалізується через завдання на ідентифікацію історичних реалій, відображених у текстах пісень і дум, пошук фольклорних творів у доступних джерелах та інтернет-ресурсах, добір ілюстрацій, аудіо- й відеоматеріалів. Підручники прямо пропонують такі завдання: О. І. Пометун виділяє тему уроку: «Практична робота «Житло та побут селян»» (Розділ 3. Культура України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.) учні самостійно можуть шукати в інтернеті картини й світлини, що відображають житло, побут і свята селян (наприклад, побутові полотна К. Трутовського, пейзажі С. Васильківського та

ін.), добирають до них фольклорні твори – обрядові та трудові пісні, прислів'я – і зіставляють зображення з писемними джерелами доби [43, с. 98].

Дослідницька форма уроку є найвищим рівнем самостійної пізнавальної діяльності й передбачає виконання учнями навчального дослідження за зразком наукового. У роботі з фольклором вона реалізується через джерелознавчий аналіз народної пісні чи прислів'я як історичного джерела, зіставлення офіційного історичного наративу з народним баченням подій, виявлення «історичного ядра» твору та його художньої трансформації. Дослідницька форма уроку, пов'язана з фольклором, дозволяє учням самостійно відкривати багатство народної культури, аналізувати її та робити висновки. Це не просто передача знань, а й активне занурення у процес пошуку й осмислення.

Яскравим прикладом є урок на тему «Початок українського національного відродження на західноукраїнських землях», на якому можна використати матеріали про «Руську трійцю», що започаткувала планомірні дослідження українського фольклору в Галичині. Дослідницька форма уроку може бути реалізована в проєкті «Я – збирач фольклору», коли учень уявляє себе фольклористом ХІХ ст. на кшталт членів «Руської трійці» (М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького), записує від старших членів родини зразок усної народної творчості (пісню, легенду, переказ), здійснює його джерелознавчий аналіз і готує розповідь про цінність запису, зіставляючи народне бачення подій з офіційним історичним наративом. Така діяльність не лише поглиблює знання, а й долучає учня до творчого механізму, спорідненого з фольклорним, розвиває дослідницькі вміння та навички історико-етнографічного аналізу [43, с. 76].

Усна народна творчість гнучко інтегрується в усі форми організації навчального процесу – від індивідуальної до колективної, від репродуктивної до дослідницької; оптимальним є поєднання різних форм у межах одного уроку, що відповідає віковим особливостям дев'ятикласників і забезпечує водночас самостійність, співпрацю та творчу активність учнів. Оскільки вибір конкретної форми має узгоджуватися не лише з типом і дидактичною метою уроку, а й із

жанровою специфікою фольклорного матеріалу, наступним кроком є з'ясування методів, які найкраще відповідають окремим жанрам усної народної творчості.

Різні жанри усної народної творчості мають неоднаковий пізнавальний і виховний потенціал, а тому потребують і відмінних методичних підходів. Розглянемо методику роботи з трьома основними групами фольклорних джерел, найбільш репрезентованими в курсі історії України 9 класу, – історичними піснями й думами, легендами й переказами, прислів'ями та приказками. Для кожної групи подаємо приклад за схемою: урок, на якому доцільно використати відповідний жанр, та спосіб його методичного застосування.

Історичні пісні й думи є найбільш «історичним» жанром фольклору: безпосередньо відображають конкретні події, постаті та народне ставлення до них. Водночас вони містять значний пласт художнього домислу, тому потребують критичного прочитання. Основними методами роботи з цим жанром є аналітичне опрацювання тексту за системою дослідницьких критеріїв, зіставлення фольклорного свідчення з офіційним історичним наративом, виявлення емоційно-ціннісного компонента та народної позиції.

Як приклад використання історичних пісень і дум, хотілося б навести урок на тему «Громадська опозиція російському царизму в Україні. Соціальні протести». У межах уроку, що за типом є уроком засвоєння нових знань, вивчається селянський рух під проводом легендарного ватажка Устима Кармалюка. На етапі вивчення нового матеріалу вчитель пропонує учням текст народної пісні «За Сибіром сонце сходить», уривок з якої вміщено безпосередньо в підручнику [39, с. 44]. Робота учнів з джерелом організовується за такими напрямками: 1) ідентифікація історичних реалій, відображених у пісні (постать ватажка, місце заслання, мотив переслідування); 2) виявлення характерних рис фольклорного образу У. Кармалюка – «вірного сина народу», месника за неправду, символу боротьби за вільне життя [36, с. 55]; 3) зіставлення поетизованого народного образу з оцінкою академічної історіографії й обговорення проблемного питання: «Чому у фольклорній традиції ватажків соціальних виступів часто героїзують?» [39, с. 44].

Завершальним кроком при аналізі джерела є формулювання учнями висновку про те, що історична пісня відображає не стільки документально точний факт, скільки народне ставлення до подій і постатей. Для розширення матеріалу про козацьку добу та її відображення в історичній пам'яті доцільно залучити, для прикладу, «Думу про Самійла Кішку» або думу «Маруся Богуславка», які демонструють систему цінностей українського козацтва й засвідчують, що козацький міф був історичною основою формування національної самосвідомості впродовж усього ХІХ ст.

Серед окремої групи фольклорних джерел є легенди й перекази, що займають проміжне місце між художньою вигадкою та історичним свідченням: легенди тяжіють до фантастики, тоді як перекази мають реалістичніший характер і достовірніше відтворюють фактичні події [27, с. 111]. Цей жанр особливо придатний для емоційного занурення в епоху та для розкриття механізму фольклоризації історичних постатей. Провідними методами є використання переказу як засобу мотивації, евристична бесіда, а також зіставлення прозового й пісенного пластів фольклору про одну й ту саму постать.

Легенди і перекази можна використовувати на уроці, присвяченому українському національному й культурному відродженню першої половини ХІХ ст. та постаті Тараса Шевченка як духовного провідника нації (§ 12 у підручнику В.В. Власова, § 9 – О.І. Пометун та О.В. Дудар, § 20 – І.Я. Щупака та ін.). На мотиваційному етапі вчитель пропонує учням топонімічний переказ Черкащини про «Тарасову криницю» (її ж називають «колодязем Тараса»): неподалік місця, пов'язаного з пам'яттю про Шевченка над Дніпром, люди викопали колодязь, до якого, вірячи в цілющість його води, привозили хворих, і пам'ять про нього серед місцевих старожилів збереглася донині [49]. Такий початок створює в учнів емоційний настрій і одразу порушує проблему: чому народ наділив звичайний колодязь дивовижною силою лише через його зв'язок з іменем поета.

Далі через евристичну бесіду організовується аналітична робота. Спершу учні відновлюють документальну основу – реальні факти біографії Т. Шевченка з підручника (кріпацьке походження, викуп із неволі, арешт і заслання тощо) та

всенародне вшанування поета після його смерті. Потім школярі визначають, де закінчується достовірне ядро переказу (зв'язок конкретного місця з пам'яттю про Т. Шевченка) і починається народна ідеалізація – сакралізація постаті, коли цілющою стає вже сама вода криниці, а поет у народній свідомості наближається до образу святого-заступника. Так учні бачать механізм фольклоризації в дії: реальна людина обростає дивовижними мотивами, що виражають народну любов і шану.

Підсумовуючи, школярі доходять висновку, що переказами й піснями народ виражав власне ставлення до Т. Шевченка, перетворивши реального поета на ідеалізованого, майже сакрального заступника, так само, як і в інших сюжетах він підносив народних месників – опришків, У. Кармелюка, Л. Кобилицю та ін., діяльність яких знайшла відображення в усній народній творчості.

Популярним жанром усної народної творчості є прислів'я та приказки – це стислі, художньо викінчені формули колективного досвіду, в яких сконцентовано світоглядні, етичні та практичні уявлення народу [23, с. 18]. Як історичне джерело вони цінні для реконструкції повсякденного життя, господарського укладу й моралі, однак потребують особливої обережності через свою суперечливість і складність часової локалізації. Основними методами роботи є використання прислів'я як епіграфа до уроку, тематичне групування паремій, співвіднесення їх з історичним контекстом і критична рефлексія.

Для прикладу, прислів'я і приказки можна використовувати на практичному занятті «Історичні джерела про повсякденне життя українських селян», що є уроком формування й удосконалення вмінь і навичок [39, с. 101]. Учні, об'єднані в групи, опрацьовують добірки прислів'їв за тематичними блоками. Перший блок – праця як основа буття: «Без роботи день роком стає», «Хто дбає, той і має», «Як хочеш багато жати, то треба мало спати», що ілюструють працевцентричні цінності українського селянства [31, с. 829–830]. Другий блок – культ землі й хліба: «За рідною землею і в небі скучно», «Хліб – усьому голова», «Хліб – батько, вода – мати», що відображають аграрний характер світогляду [31, с. 828]. Третій блок – соціальний досвід кріпацтва й

наймитства: «Найнявся, як продався», «Заробив у пана плату – з чотирьох дощок хату», що засвідчують безправне становище наймита [28, с. 112].

Працюючи з пареміями, учні реконструюють світогляд і побут селян, визначають їхній соціальний статус. При цьому обов'язковим є елемент критичного аналізу: учитель звертає увагу, що народна мудрість нерідко суперечлива й передає дві-три точки зору на одне явище, поцінуючи водночас і працелюбство, і відображаючи непрацелюбні настрої [26, с. 225–226]. Прислів'я можна використати і як епіграф до уроку (наприклад, «Нема приповідки без правди» з видання «Галицькі проповідки і загадки» Г. Ількевича 1841 р.) [7, с. 8], що задає тон усьому заняттю.

Водночас на уроках історії України в 9 класі доцільно використовувати народно-пісенну творчість у сучасній обробці популярних артистів, зокрема на мотиваційному етапі, щоб посилити емоційний чинник залучення учнів до отримання нових знань з історії українського національного руху, культури, повсякденного життя імперського періоду, коли усна народна творчість відігравала важливу роль. Прикладом синтезу автентики й сучасності може слугувати спільний музичний проєкт «ДНК – Душа. Нація. Культура», у межах якого репрезентовано вісімнадцять автентичних народних творів, що отримали оновлене звучання у виконанні сучасних українських артистів, зокрема Тіни Кароль, Ірини Білик, Олега Скрипки, Monatik та ін. Частина з цих пісень була написана в «довгому» українському XIX столітті, а, можливо, і швидше, але перші записи пісенної творчості з'явилися у фольклорних збірниках першої половини XIX ст. («Чом ти не прийшов», «Цвіте терен», «Ой у вишневому саду», «Ой чий то кінь стоїть» та ін.) [51].

При вивченні українського національно-культурного руху в XIX ст., згадуючи про твори представників нової української літератури, що була ключовим чинником модерного націотворення, учням буде цікаво дізнатися про те, що відомі їм народні пісні насправді мають авторів, письменників, діяльність яких вивчається на уроках історії України. Серед таких пісень, що є улюбленими для широкого загалу в наш час, можна назвати чимало: «Реве та стогне Дніпр

широкий», «Садок вишневий коло хати» та ін. із «Кобзаря» Т. Шевченка, «Ніч яка місячна, зоряна, ясна» М. Старицького (на музику М. Лисенка), «Чого являєшся мені ...», «Ой ти, дівчино, з горіха зерня» зі збірки І. Франка «Зів'яле листя», «Дивлюсь я на небо, та й думку гадаю», «Взяв би я бандуру...» поета-романтика М. Петренка, «Не щебечи, соловейку...» Віктора Забіли та ін. Залучення подібного фольклорного матеріалу формує позитивне емоційно-ціннісне ставлення до вивчення історії, стимулювання навчальної діяльності [51].

Наприклад, на уроці вчитель може роздати картки з рядками пісень і картки з портретами/іменами авторів – учні встановлюють відповідність на швидкість, у парах або групах. Простий, але дієвий прийом, бо спирається на вже наявне емоційне впізнавання мелодій. Також дану гру можна подати в цифровому варіанті, через QR-коди, де вони прослуховують пісню, та вибирають автора цієї пісні з списку, наданого вчителем. Така форма роботи може бути створена на різних платформах, як Kahoot!, Learning Apps, WordWall та ін.

Отже, проведений аналіз засвідчує, що використання усної народної творчості у викладанні історії України в 9 класі спирається на ґрунтовне психолого-педагогічне, програмово-дидактичне та методичне підґрунтя. Психолого-педагогічні особливості дев'ятикласників – розвинене абстрактно-логічне мислення, здатність до критичного аналізу джерел, емоційна чутливість, активне становлення світогляду й національної самосвідомості, потреба в самостійності та спілкуванні – створюють сприятливі передумови для системного звернення до фольклору. Чинні модельні навчальні програми, хоч і не виокремлюють усну народну творчість як самостійну тему, відкривають широкі можливості для її залучення, а дидактичний потенціал використання фольклору на уроках історії реалізується щонайменше в чотирьох вимірах – пізнавальному, ціннісно-виховному, емоційно-мотиваційному та інтеграційному.

Ефективне використання фольклору найповніше розкривається завдяки гнучкому поєднанню різних форм організації навчальної діяльності – від

індивідуальної до колективної, від репродуктивної до дослідницької, а також завдяки використаним методам відповідно до жанру усної народної творчості: історичні пісні й думи потребують, насамперед, джерелознавчого аналізу та зіставлення з документальними свідченнями, легенди й перекази – емоційного занурення з подальшим виявленням механізму фольклоризації, а прислів'я й приказки – тематичної систематизації та критичної рефлексії. Спільним для всіх форм і жанрів залишається принцип критичного підходу до фольклорного тексту, який, поряд з історичним ядром, як правило, містить значний пласт художнього домислу. За умови дотримання цього принципу усна народна творчість постає не лише ілюстративним матеріалом, а й повноцінним історичним джерелом і дієвим засобом формування предметних компетентностей, національної та громадянської ідентичності й ціннісних орієнтацій учнів, що робить її вагомим ресурсом для досягнення цілей шкільної історичної освіти, задекларованих чинними нормативними документами.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило комплексно розглянути роль усної народної творчості як історичного джерела та дидактичного засобу в процесі вивчення історії України в 9 класі, а також узагальнити теоретичні засади й практичні підходи до її застосування в сучасному освітньому процесі. У результаті аналізу встановлено, що фольклористика як наука сформувалася впродовж XIX – початку XX ст. завдяки працям М. Максимовича, М. Костомарова, І. Франка та інших дослідників, які обґрунтували значення усної народної творчості як цінного історичного джерела й самобутнього мистецького явища. Саме фольклор справив вирішальний вплив на утвердження модерної національної самосвідомості українців, не випадково М. Грушевський назвав його «бойовою наукою» у сфері українського народознавства в XIX ст. . Сучасна народна творчість продовжує адаптуватися до нових суспільних умов, залишаючись живим відображенням народної душі та невід’ємною складовою культурного коду України, що має особливе значення для виховання національно свідомого молодого покоління.

Доведено, що використання фольклору на уроках історії України є доцільним з огляду на його триєдину природу. По-перше, він є автентичним історичним джерелом, що зберігає колективну пам’ять народу та його погляд на події минулого. По-друге, фольклорний матеріал має значний дидактичний потенціал, роблячи навчання емоційно насиченим, образним і таким, що краще запам’ятовується учнями. По-третє, звернення до усно-поетичної спадщини формує національну свідомість і культурну ідентичність, адже протягом століть саме фольклор був головним засобом збереження української мови й культури в умовах бездержавності. Очевидно, залучення усної народної творчості на уроках історії органічно поєднує пізнавальну, розвивальну та виховну функції і повністю відповідає вимогам діючого Державного стандарту базової середньої освіти та концепції «Нова українська школа».

Аналіз джерельної бази пропонованого дослідження засвідчив, що народна творчість імперської доби становить багатоплановий комплекс історичних

джерел, який документує національно-культурні та соціально-економічні процеси у двох взаємопов'язаних вимірах. У національно-культурному вимірі фольклор виконував функцію збереження мови, історичної пам'яті та національної ідентичності, ставши фундаментом для розвитку нової української літератури й науки. Натомість соціально-економічний вимір характеризується тим, що усна народна творчість зафіксувала особливості господарського життя селянства, феномени кріпацтва, наймитства, чумацького промислу, майнового розшарування, соціальних конфліктів і т. п., зрештою, повсякденних реалій. Цінність цього матеріалу для уроків історії полягає в можливості реконструювати не лише зовнішні параметри історичного процесу, а й внутрішній світ людини імперської доби – її уявлення, страхи, надії та ціннісні орієнтири, що в сукупності формують цілісну картину минулого українського народу.

Окрему увагу приділено особливостям функціонування образів історичних постатей у фольклорі «довгого» ХІХ ст., який демонструє двоїстий механізм роботи народної та культурної пам'яті. З одного боку, реальні діячі визвольних рухів, насамперед, Устим Кармалюк, Лук'ян Кобилиця, лідери карпатських опришків зазнавали повної фольклоризації, перетворюючись із реальних, документальних осіб на ідеалізованих народних героїв, наділених рисами лицаря-оборонця, чудесною невразливістю та символічним статусом, аж до переходу імені в приказку. З іншого боку, провідні діячі української культури – Т. Шевченко, І. Франко, Марко Вовчок та ін., збирачі-фольклористи виступали медіаторами цього процесу. Чимало популярних сьогодні народних пісень, у т. ч. найбільш відома пісня про легендарного опришківського лідера О. Довбуша «Ой попід гай зелененький ...», вперше були надруковані в ХІХ ст., коли народознавство, вивчення усної народної творчості перетворилося в окрему галузь наукового дослідження.

Результати наукового осмислення матеріалів усної народної творчості зберігають свою актуальність і в сучасній освітній практиці. Методика вивчення багатой фольклорної спадщини, зокрема історичних дум і пісень, на уроках

історії в 9 класі доводить, що фольклорні образи історичних постатей залишаються дієвим засобом виховання історичної самосвідомості та національної ідентичності. Зміст і потенціал використання усної народної творчості в курсі історії України ХІХ – початку ХХ ст. полягає в тому, що вона є не лише джерелом культурних цінностей, а й важливим історичним матеріалом для розуміння суспільного життя, світогляду та національної ідентичності українців. Використання пісень на уроках історії з навчально-методичного боку робить матеріал емоційно насиченим і доступним, допомагає краще запам'ятати факти.

Дослідження паремійного матеріалу показало, що прислів'я і приказки постають багатогранним джерелом вивчення повсякденного життя українського народу. Вони фіксували широкий спектр сфер побуту – землеробську й ремісничу працю, харчування та культ хліба, утримання домашніх тварин, форми колективної взаємодопомоги, родинні стосунки, дозвілля, погодні спостереження, землеробський календар та ін. Працецентричні цінності, відображені в пареміях, мають морально-етичне наповнення і є мірилом моральності людини, її суспільного престижу та місця в громаді. Водночас використання прислів'їв як історичного джерела вимагає критичного підходу з огляду на їхню суперечливість, суб'єктивність світосприйняття та складність часової локалізації. Систематизований паремійний матеріал, зібраний фольклористами ХІХ ст., дає опис природи, побуту, морального й духовного життя народу і залишається цінним підґрунтям для студій повсякденності.

Установлено, що вікові психолого-педагогічні особливості дев'ятикласників роблять їх чи не найсприятливішою аудиторією для звернення до фольклору: на цьому етапі вперше збігаються в часі достатня для критичного аналізу інтелектуальна зрілість і збережена з дитинства емоційна вразливість. Ця подвійна готовність – раціональна й афективна – узгоджується із самою природою усної народної творчості, яка поєднує приховане «історичне ядро» з художньо-емоційною формою й тому потребує водночас аналітичного та чуттєвого сприйняття. Відтак фольклор постає одним із небагатьох навчальних

ресурсів, здатних одночасно задіяти обидві сфери підлітка – мисленнєву й емоційно-ціннісну – і саме завдяки цьому органічно поєднувати навчальну, розвивальну та виховну функції уроку історії.

Доведено, що дієвість усної народної творчості в шкільному курсі історії визначається не її формальним статусом у навчальних програмах, а способом методичного опрацювання. Попри те, що чинні модельні програми не виокремлюють фольклор як самостійний об'єкт вивчення, він наскрізно присутній у їхньому змісті й розкриває свій потенціал як інтегративний, багатовимірний ресурс, повнота реалізації якого залежить від ініціативи та методичної майстерності вчителя в межах наданої академічної свободи. Це зміщує акцент із питання, чи вивчати фольклор, на питання, як його використовувати, а отже, робить вирішальним чинником освітнього результату методичний інструментарій, а не самий зміст програми.

Зроблено висновок, що ключем до такого опрацювання є принцип критичного, джерелознавчого підходу до фольклорного тексту. Послідовне відмежування достовірного від художнього домислу переводить народну творчість із розряду ілюстративного матеріалу в розряд повноцінного історичного джерела й водночас перетворює її на дієвий засіб формування предметних компетентностей, національної та громадянської ідентичності й ціннісних орієнтацій учнів. За цієї умови усна народна творчість набуває не допоміжного, а самостійного дидактичного значення і стає вагомим ресурсом для досягнення цілей шкільної історичної освіти, задекларованих чинними нормативними документами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Нормативно-правові документи в галузі освіти в Україні.

1. Державний стандарт базової середньої освіти (постанова КМУ №898 ВІД 30.09.2020) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.05.2026).
2. Закон України “Про освіту” Стаття 12. Повна загальна середня освіта. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 12.05.2026).
3. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. – Гісем О.В. та ін.). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/30.11.2023/Istoriya.Ukrayiny.7-9%20kl.Hisem.ta.in.30.11.2023.pdf> (дата звернення 12.05.2026).
4. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. – Пометун О.І. та ін.). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/08.09.2023/Istoriya.Ukrayiny.7-9.kl.Pometun.ta.in-08.09.2023.pdf> (дата звернення 12.05.2026).
5. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. – Щупак І.Я. та ін.) URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/16.08.2023/Istoriya.Ukrayiny.7-9.kl.Burlaka.ta.in.13.09.2023.pdf> (дата звернення 12.05.2026).
6. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 12.05.2026).

II. Опубліковані матеріали усної народної творчості.

7. Галицькі приповідки і загадки / зібрані Г. Ількевичем: Репринтне відтворення з вид. 1841 р. / ред. Н. Бічуя ; авт. післямови Р. Кирчів. Львів, 2003. 144 с.

8. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: пісні, прислів'я, загадки, скоромовки : для старшого шкільного віку / редкол. Березовський І.(голова) та ін., упор. Шумада Н.. Київ: Веселка, 1989. 606 с.

9. Лозинський Й.І. Українське весілля / опрац. тексту, упорядкув. і вступ. ст. Р.Ф. Кирчіва. Київ : Наукова думка, 1992. 176 с.

10. Русалка Дністровая / вступ. ст., приміт., підготовка текстів М.Й. Шалати. Київ : Дніпро, 1987. 206 с.

11. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) / упоряд. О.І. Дей. Київ : Наукова думка, 1974. 782 с.

12. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських / ред. і вступ. ст. О. Дея. Київ : Наукова думка, 1978. 328 с.

13. Українські пісні, видані М. Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 р. / підгот. вид. і розвідка член.-кор. АН УРСР П.М. Попова. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 344 с.

III. Монографії та статті.

14. Бадєєва Л. Розвиток українського народознавства на Наддніпрянщині в XIX столітті. Харків: Харківський національний автомобільно-дорожній університет, 2025. С. 16–24. URL: <https://dspace.khadi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/58cafdad-9174-48d7-81b4-fcd2dd0170db/content>

15. Бріцина О. Фольклорна проза із зібрання П. Чубинського: історичні здобутки і сучасні проблеми дослідження. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 2004. Вип. 3. С. 24–28.

16. Вовк О. Українські письменники-фольклористи середини 19 – початку 20 ст. *XIV International scientific and practical conference “The jretical and science bases of actual tasks”*. Лісабон, 2022. С. 448–450.

17. Герасимчук І. Фольклор як художнє й історичне явище. *Матеріали III Міжнародної славістичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія: «Національні наукові традиції в слов'янському світі»*. 23 травня 2023 р. Київ – Софія – Харків – Шумен: Харківське історико-філологічне товариство, 2023. С. 224–227.

18. Гордієнко О. Історичні основи проблеми вивчення усної народної творчості як складової підготовки майбутніх педагогів до гурткової роботи. *Актуальні питання гуманітарних наук. Педагогіка*. Вип. 78. Т. 1. Житомир, 2024. С. 292–298.

19. Данильчук В.Р., Балашова І.С. Інтеграція культурної спадщини в шкільний курс історії: освітній потенціал та методичні підходи. *Збірник матеріалів V міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Світ дидактики: дидактика в сучасному світі*. Київ. 9–10 грудня 2025 р. Київ, 2025. С. 49–53.

20. Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору. *Слово і час*. Київ, 2003. Вип. 9. С. 16–24.

21. Кімакович І. Сміхова культура: проблеми дослідження української традиції. *Народна творчість та етнографія*. Київ, 1993. Вип. 16. С. 48–53.

22. Козак О. Здобутки Павла Чубинського в дослідженні українського фольклору. *Наука. Освіта. Молодь*. Част. 2. Умань, 2017. С. 16–18.

23. Коцюба О. Робота О.В. Марковича над збірником прислів'їв і приказок. *Наш український дім. Науково-популярний часопис для вчителів України та діаспори*. Ніжин, 2015. Вип. 2. С. 18–31.

24. Кривешко І. Розвиток естетичних почуттів старшокласників засобами інтеграції мистецтв при вивченні історичних дум та пісень. *Методичний пошук учителя-словесника*. Вінниця, 2011. Вип. 3. С. 210–215.

25. Кривошея І. Етноісторичні мотиви (сюжети) у музичному мистецтві України другої половини XVIII – початку XIX століття. *Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. Вінниця, 2024. Вип. 47. С. 35–44.

26. Крижановська О. До питання про використання фольклору в дослідженнях з історії українського селянства XIX – початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2008. Вип.15. С. 221–232.

27. Кучменко Е. Фольклор як історико-соціальне та художнє явище. *Наукові записки НаУКМА. Спеціальний випуск*. Т. 18. Київ, 2000. С. 108–113.

28. Маліков В. Залучення фольклорних джерел для вивчення наймитства в українській традиційній народній культурі в дослідженнях другої половини 19 – початку 21 століття. *Народна творчість та етнологія*. Київ, 2009. Вип. 4–5. С. 111–118.

29. Мартинова Т. Вплив народної творчості на формування національно-історичної самосвідомості українського народу (на прикладі кобзарських дум). URL:<https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/c1a15dfa-1bea-4ce1-ad77-327466e3bb06/content> (дата звернення 8.04.2026).

30. Мельник Т. Особливості вивчення фольклору в 9 класі. *Методичний пошук учителя-словесника*. Вінниця, 2011. Вип. 3. С.117–120.

31. Мушкетник Л. Працевентричні цінності в українській фольклорній традиції. *Народознавчі зошити*. Київ, 2019. Вип. 4 (148). С. 823–832.

32. Онуфрійчук К. Формування національної самосвідомості старшокласників під час вивчення фольклорних творів. *Методичний пошук учителя-словесника*. Вінниця, 2011. Вип. 3. С. 120–124.

33. Пасічник О. Переосмислення вікових психологічних особливостей учнів 7–9 класів та їх вплив на оволодіння іноземною мовою. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 4. С. 115–130.

34. Пустовіт В. Висвітлення фольклору в шкільних підручниках. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2021. Вип.8. С. 64–74.

35. Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2012. 930 с.

36. Романенко Л. Історична постать Устима Кармалюка у фольклорі та літературі. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2016. 208 с.

37. Сівак Є., Добош І., Кузан А. Усна народна творчість як культурологічний феномен. *Актуальні питання гуманітарних наук. Літературознавство, мовознавство*. Ужгород, 2020. Вип. 34. Т. 4. С. 186–190.

38. Снігирьова Л. Фольклор у формуванні національної ідентичності. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Київ, 2018. Вип. 6. С. 53–55.

IV. Підручники, навчально-методичні посібники.

39. Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: *Літера ЛТД*, 2022. 258 с..

40. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: Підручник. 3-тє видання., стереотипне. Київ: *Знання-Прес*, 2005. 591 с.

41. Левітас Ф. Методика викладання історії. Практикум для вчителя: посібник. Харків: Вид. група «Основа». 2007. 112 с.

42. Пометун О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.

43. Пометун О.І., Дудар О.В. Історія України: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2021. 287 с.

44. Сивачук Н. Історія фольклористики. Навчальний посібник. Умань: Візаві, 2021. 182 с.

45. Скринченко О. Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.

46. Тиховська О. Українська усна народна творчість та народознавство. Навчально-методичний посібник. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2023. 86 с.

47. Щупак І.Я., Гирич І.Б., Турченко Ф.Г. та ін. Історія України: підручник для 9 класу закладів загальної середньої освіти. Дніпро: УОВЦ «Оріон», 2022. 372 с.

V. Інтернет-матеріали.

48. Бондаренко Д. Українські прислів'я, приказки і таке інше. *Музей книги. Хоунб ім. Олесь Гончара*. 2023. URL: <https://museum.lib.kherson.ua/ukrainski-prislivya-prikazki-i-take-inshe.htm> (дата звернення 8.04.2026).

49. Легенди Черкаського краю. URL: <https://chobd.ck.ua/index.php/2011-05-25-09-50-46/vidannya-biblioteki/stsenariji/73-2010-10-14-13-15-47>

50. Сторінки великого життя. URL: <http://litopys.org.ua/drag/drag24.htm> (дата звернення 8.04.2026).

51. Соломаха О. Українські артисти переспівали улюблені народні пісні. Ти Київ. 2023. URL: <https://tykyiv.com/news/ukrayinski-artisti-perespivali-uliubleni-narodni-pisni/> (дата звернення 12.05.2026)

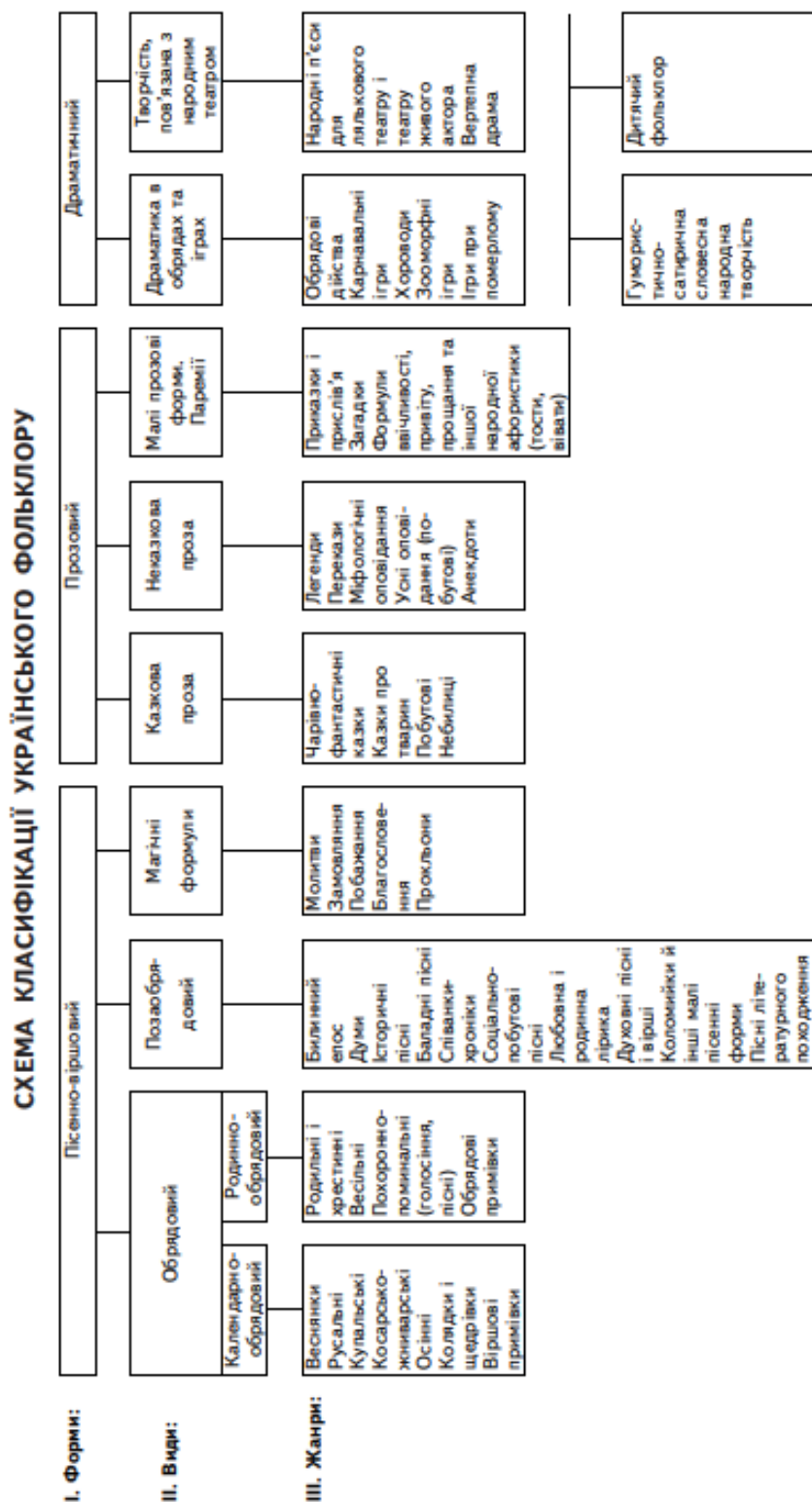
VI. Дисертації, автореферати.

52. Шершова Т. Культурна пам'ять як чинник формування національної ідентичності (на матеріалах народно-пісенних практик Полтавщини). Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії, спеціальність 034 «Культурологія». Київ, 2021. 241 с.

ДОДАТКИ.

Додаток А.

Схема класифікації українського фольклору.

Джерело: Денисюк І. Національна специфіка українського фольклору.

Слово і час. Київ, 2003. Вип. 9. С. 16–24.

Жанрове багатство українського фольклору.

Народний епос	Календарно-обрядові пісні	Народна лірика			Народна драма
		Ліричні твори			
		родинно-обрядова лірика	родинно-побутова лірика	суспільно-побутова лірика	
казки, байки, небилиці, легенди, перекази, бувальщини, оповідання, загадки, прислів'я, приказки, прикмети, повір'я	веснянки, русальні, купальські, петрівчані, косарські, жнивварські пісні, колядки, щедрівки	колискові, весільні, поховальні пісні, голосіння, замовляння	пісні про кохання, сімейне життя	рекрутські, солдатські, чумацькі, кріпацькі, бурлацькі, наймитські, заробітчанські, козацькі, стрілецькі, робітничі, жартівливі, сатиричні	народні ігри, хороводи, вертеп, народні драми «Коза», «Маланка», весілля
Ліро-епічні твори		Необрядова лірика			
думи, історичні пісні, балади		алегоричні пісні, коломийки, частівки			

Джерело:

<https://edufuture.biz/index.php?title=%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:01.jpg>

Розумові операції в процесі навчання.

Джерело:

https://naurok.com.ua/uploads/files/2132727/336914/389691_html/images/336914%201.png

Додаток Г.

План-конспект з предмета «Історія України»

Урок 12.

Дата 15.06.2026.

9 клас

Тема: Культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.: розвиток освіти, науки та літератури.

Мета:

навчальна:

- дізнатися про умови розвитку української культури кінця XVIII – першої половини XIX ст.; */інформаційна*
- з'ясувати особливості розвитку освіти в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях; */інформаційна*
- ознайомитися з науковими досягненнями українських учених цього періоду; */інформаційна*
- розкрити становлення нової української літератури та роль усної народної творчості як її основи. */інформаційна*

розвивальна:

- закріплення знань учнів, набутих під час уроку (Робота в групах); */логічна, аксіологічна*
- розвиток умінь працювати з картою (робота з картою (сліпа карта)); */просторова*
- розвиток умінь установлювати хронологічну послідовність явищ культурного життя; */хронологічна*
- розвиток комунікативної компетентності шляхом усних відповідей (Вправа «Мозковий штурм»); */мовленнєва, комунікативна*
- розвиток критичного мислення (Чи можна вважати кінець XVIII – першу половину XIX ст. добою розквіту української культури?». */логічна, аксіологічна*

виховна:

- виховувати ціннісне ставлення до усної народної творчості як скарбниці національної культури (через слухання й аналіз народних пісень, дум, прислів'їв); */культурна, аксіологічна*
- сприяти формуванню національно-культурної свідомості учнів (через показ ролі народної мови й фольклору в націотворенні); */громадянська, особистісна*
- виховувати шанобливе ставлення до думки інших (Робота в групах, «Мозковий штурм»); */особистісна, мовленнєва*
- виховувати інтерес до підприємливості й меценатства діячів культури (Як підприємливість і меценатство діячів (В. Каразін, Ю. Осолінський) сприяли розвитку культури?); */підприємницька*
- виховувати дбайливе ставлення до природи рідного краю (Поміркуй, як образи рідної природи відображені в народних піснях?); */екологічна*
- сприяти розумінню значення цифрових засобів збереження фольклору (через перегляд аудіо- та відеозаписів народних пісень і дум). */цифрова*
- виховати розуміння потреби збереження народної творчості рідного краю (домашнє завдання) */культурна*
- виховувати любов до історії та культури України (протягом усього уроку) */аксіологічна*

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник «Історія України», 9 клас, О. Гісем, О. Мартинюк; мультимедійна презентація; аудіо- та відеозаписи українських народних пісень і дум у виконанні кобзарів; роздатковий матеріал (картки з фольклорними текстами).

Основні терміни: українське національне відродження, русифікація, культурна асиміляція, класицизм, романтизм, бурлеск, трагедія, усна народна творчість (фольклор), думи, історичні пісні, кобзарі, лірники, фольклористика.

Основні дати: 1798 р. – вихід «Енеїди» І. Котляревського; 1805 р. – заснування Харківського університету; 1834 р. – Київський університет Св. Володимира; 1837 р. – «Русалка Дністровая»; 1840 р. – «Кобзар» Т. Шевченка.

План уроку

1. Умови розвитку української культури.
2. Розвиток освіти.
3. Розвиток науки.
4. Становлення нової української літератури. Роль усної народної творчості.

Хід уроку

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки
3 хв	I. Організаційний	Привітання з учнями, перевірка присутніх. Емоційне налаштування, побажання гарного настрою й легкого засвоєння теми.		
2 хв	II. Перевірка домашнього завдання		<u>Усна відповідь</u> Що таке українське національне відродження? (Гасюк) Які чинники впливали на розвиток української культури? (Третяк) <u>Відповідь біля дошки</u> Назвіть і покажіть які території України перебували під владою двох імперій. (Лисюк) <u>Письмова відповідь</u> Якими були особливості розвитку культури українських земель у	<i>Логічна</i> <i>логічна, громадянська</i> <i>просторова</i> <i>логічна, культурна</i>

			другій половині XVIII ст.?(Градова)	
3 хв	III. Мотиваційний етап	 Робота з аудіоматеріалом/цифрова, культурна https://youtu.be/DFfntPxyByk?si=jS1hpLnZpabEtJqs Прослуховування фрагмента сучасного звучання української народної пісні «Ой у вишневому саду»	Які почуття викликає в тебе ця пісня? (Семенюк) Як ти гадаєш, хто й коли створив цей твір? (Вівчаренко) Чому народні пісні живуть століттями? (Зобків)	<i>Аксіологічна</i> <i>Логічна</i> <i>Культурна, Аксіологічна</i>
3 хв	IV. Актуалізаційний етап		Який період історії ми зараз вивчаємо? (Яковишин) Назви основні риси даного періоду (Дзалба)	<i>Логічна</i> <i>Логінча</i>
21 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	1. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. на українських землях розпочалося становлення модерної української культури, нерозривно		<i>Логічна</i>

	пов'язане з українським національним відродженням. Українські землі були роз'єднані між двома імперіями: Наддніпрянщина перебувала під владою Російської імперії, а західноукраїнські землі – під владою австрійських Габсбургів. У Наддніпрянщині панували русифікація та культурна асиміляція, на заході – онімечування, полонізація в Галичині, мадяризація на Закарпатті й румунізація на Буковині. Відсутність власної держави та імперські кордони гальмували культурний поступ. Та найбільшим оберегом національної самобутності залишалася усна народна творчість – пісні, думи, історичні пісні, казки, легенди, перекази, прислів'я та приказки, які народ передавав із вуст в уста, із покоління в покоління. Саме жива народна мова й фольклор стали тим невичерпним джерелом, з якого виросла нова українська культура./інформаційна 2. Розвиток освіти в Наддніпрянщині визначила імперська реформа 1803 р. Початкові парафіяльні	Які чинники гальмували розвиток української культури? (Раїн) Чому усна народна творчість стала головним оберегом національної самобутності? (Біднік) Робота з картою (Сліпа карта) Позначте на карті міста, де відкрито університети	<i>аксіологічна, культурна</i> <i>Просторова</i>
--	---	---	--

	училища призначалися для дітей нижчих станів, повітові – для дітей міщан, а гімназії – для дворян, чиновників і багатих купців. Вихідців із кріпаків до гімназій та університетів не приймали. Вищу освіту давали Харківський університет (1805 р.) і Київський університет Св. Володимира (1834 р.), а також ліцеї – Кременецький, Рішельєвський в Одесі, Гімназія вищих наук у Ніжині. Викладати українською мовою в навчальних закладах Наддніпрянщини було заборонено. На західноукраїнських землях за реформами Марії Терезії та Йосифа II у 1774 р. запровадили обов'язкову початкову освіту рідною мовою, проте згодом посилилися полонізація, мадяризація й румунізація. Вищу освіту давав Львівський університет, при якому для русинів діяв «Руський інститут». Оскільки рідну мову витісняли зі шкіл, саме усна народна творчість залишалася головною хранителькою мовного багатства народу./інформаційна	та ліцеї (Харків, Київ, Львів, Одеса, Кременець, Ніжин). Чому в школах Наддніпрянщини забороняли українську мову? (Трак) Вправа «Мозковий штурм» Як заборона рідної мови посилювала роль усної народної творчості?	<i>громадянська логічна</i> <i>логічна, мовленнєва культурна</i>
--	---	---	--

		3. Перша половина XIX ст. була часом вагомих наукових здобутків. Професор Тимофій Осиповський уславився працями з математики й астрономії, а математик Михайло Остроградський став членом кількох європейських академій наук. Особливе місце посідає перший ректор Київського університету, учений-енциклопедист Михайло Максимович: він писав праці з біології та природознавства, переклав українською «Слово о полку Ігоревім» і склав три збірки українських народних пісень. Саме збирання та вивчення фольклору поклало початок українській фольклористиці. Успішно розвивалися хімія (О. Ходнєв, М. Бекетов) і медицина (В. Караваєв – засновник української офтальмології). Виникали наукові осередки: Філотехнічне товариство В. Каразіна на Харківщині, Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей у Києві, а на заході – «Оссолінеум» у Львові з бібліотекою, друкарнею й музеєм./інформаційна 4.	Які три збірки склав М. Максимович і чому вчений збирав народні пісні? (Проців) Як підприємливість і меценатство діячів (В. Каразін, Ю. Оссолінський) сприяли розвитку культури? (Миронюк) Робота в групах (роздатковий матеріал)	<i>Культурна</i> <i>Підприємницька</i>
--	--	---	---	--

	Нова українська література зросла безпосередньо з народної мови та усної народної творчості. Іван Котляревський «Енеїдою» (1798 р.) започаткував нову українську літературу народною мовою, наповнивши її народним гумором, побутовими деталями, прислів'ями та приказками. Григорій Квітка-Основ'яненко став творцем нової української прози, з теплом змальовуючи селянське життя. Петро Гулак-Артемівський прославився байками, зокрема «Пан та собака», що спиралися на народну алегорію й висміювали соціальну несправедливість. Євген Гребінка уславився байками «Малоросійські приказки», насиченими народною мудрістю. Пантелеймон Куліш написав перший український історичний роман «Чорна рада». Романтики – харківські поети та члени «Руської трійці» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький) – черпали натхнення з народних пісень, дум і легенд; «Руська трійця» збирала фольклор і видала альманах «Русалка Дністровая» (1837 р.). Вершиною стала творчість Тараса Шевченка: уже назва його збірки «Кобзар» (1840 р.) відсилає до	розробка карток знаходиться вкінці конспекту) Діти діляться на дві команди та виконують завдання на картах по рівню складності (від простого до складного), завдання виконують за певний час. Чия команда швидше і правильно виконала завдання – перемагає. Хто такі кобзарі та лірники? Яку роль вони відігравали у збереженні дум та історичних пісень? (Дем'янчук)	<i>аксіологічна, логічна, культурна</i> <i>Культурна</i> <i>екологічна</i>
--	---	---	---

		кобзарів – народних співців, виконавців дум та історичних пісень. Отже, усна народна творчість стала основою, джерелом і душею нової української літератури та всього національного відродження./інформаційна	Поміркуй, як образи рідної природи відображені в народних піснях?(Романишин)	
4 хв	VI. Систематизація знань		Робота з таблицею Заповніть таблицю «Українська культура кінця XVIII – першої половини XIX ст.» (галузь культури / основні досягнення / видатні діячі).	логічна, інформаційна, культурна,
3 хв	VII. Висновки	Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. розвиток української культури відбувався у складних умовах перебування українських земель під владою Російської та Австрійської імперій. Попри русифікацію й асиміляцію народ зберіг свою самобутність передусім завдяки усній народній творчості. Імперські реформи змінили систему освіти, проте навчання рідною мовою обмежувалося. Українські вчені досягли вагомих результатів, а збирання фольклору поклало		

		початок фольклористиці. Найважливішим явищем стало народження нової української літератури, що зросла з народної мови та усної народної творчості й стала могутнім чинником українського націотворення./інформаційна		
1 хв	VIII. Домашнє завдання		Напишіть есе на тему: «Чи можна вважати кінець XVIII – першу половину XIX ст. добою розквіту української культури?» Додатково (творче завдання на вибір): запишіть від рідних або знайдіть одну народну пісню, думу, казку, легенду чи кілька прислів'їв свого краю та письмово поясніть, які цінності й уявлення народу вони передають.	культурна, особистісна, комунікативна

«Усна народна творчість – джерело української культури»

Картка 1. Українські народні прислів'я та приказки

Без верби і калини нема України.

Хто грамоти вміє, той не пропаде.

Рідна земля і в жмені мила.

Слово до слова – зложиться мова.

Птицю пізнають по пір'ю, а людину – по мові.

Праця чоловіка годує, а лінь марнує.

Завдання: 1) Прочитайте прислів'я. 2) Поясніть зміст двох із них на вибір. 3) Які цінності народу вони відображають?
/мовленнєва, аксіологічна, культурна

Картка 2. Українська народна дума (уривок)

Ой полем, полем килиїмським,

То шляхом битим гординським,

Ой там гуляв козак Голота,

Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота...

Завдання: 1) Прочитайте уривок думи. 2) Хто виконував думи в народі? 3) Який образ козака постає в думі? 4) Чому думи називають «голосом народної історії»? /культурна, аксіологічна, мовленнєва, інформаційна

Картка 3. Українська народна пісня (уривок)

Їхав козак за Дунай,

сказав: «Дівчино, прощай!

Ти, конику вороненький,

неси та гуляй!»

Завдання: 1) Прочитайте (прослухайте) пісню. 2) Які почуття вона передає? 3) Які образи природи й побуту в ній є? 4) Як народна пісня вплинула на нову українську літературу? */культурна, екологічна, природнича, мовленнєва*

Картка 4. Уривок з «Енеїди» І. Котляревського

Еней був парубок моторний
І хлопець хоч куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.

Завдання: 1) Знайдіть у тексті слова й вислови народної мови. 2) Який настрій створює уривок? 3) Доведіть, що автор спирався на усну народну творчість. */мовленнєва, культурна, логічна*

Картка 5. Творче завдання «Я – збирач фольклору»

Уявіть себе фольклористом ХІХ ст., як Михайло Максимович чи члени «Руської трійці».

Завдання: Запишіть від старших членів родини один зразок усної народної творчості (пісню, думу, казку, легенду, прислів'я) та підготуйте коротку розповідь, чому його варто зберегти. */особистісна, комунікативна, культурна, підприємницька*